

Sasfi Csaba

FELEKEZETISÉG ÉS A KÖZÉPISKOLAI SZOCIALIZÁCIÓ SZÍNTEREI*

A magyarországi középiskolai diákság felekezeti viszonyai a 19. században

A magyarországi „felsőbb”, vagyis a tankötelezettséggel elvileg általános körűvé tett alapfokú oktatáson felüli, eredeti szerepkörét tekintve a felsőfokú tanulmányokra előkészítő iskolák hálózata a reformáció-ellenreformáció okán eleve külön felekezeti rendszerekként fejlődtek ki. A katolikus, a református és az evangélikus gimnáziumok, kollégiumok és líceumok történetileg létrejött három organikus rendszerének különállása a 18. század végétől, a türelmi rendeletről az 1894–95-ös egyházpolitikai törvényekig tartó több mint száz éves folyamat során — ha nem is egyenletes tempóban, de — mindinkább oldódott. Legalábbis az általunk a következőkben vizsgálni kívánt szempont, a diákok felekezeti összetétele tekintetében. Mivel a középiskolai, de főként a gimnáziumi képzést előszeretettel nevezi történeti irodalmunk elitképzésnek, első megközelítésben e témakör kifejezetten alkalmasnak ígérkezik az „elitek kialakulása, szocializációjuk felekezeti dimenzióinak vizsgálatára”. A 10–18 éves középiskolás korosztályokban zajló közös iskolai szocializáció lehetőségének és színtereinek, helyeinek felderítése, e jelenség konkrét kutatási terepeinek és kontextusainak kijelölése tehát az alábbi tanulmány célja. Munkánkat elsősorban módszertani jellegűnek szánjuk: kiindulópontnak a részletesebb, „körülmenyesebb” vizsgálatokhoz, intézmény- és esettanulmányokhoz.

A fenti célból két alapkérdést fogalmaztunk meg:

- 1) Felekezeti hol és mennyire heterogén illetve homogén a középiskolai diákok összetétele és ennek mi a valószínű oka: a szekularizációs, azaz belső, mentális tényezőkből eredő motívumok vagy strukturális-egzisztenciális kényszer (nincs megfelelő felekezeti középiskola a közelben, alacsonyabb tandíj, ellátás stb.) A kettő persze nyilván nem független egymástól, de elkülönítésük fontos az érdemi magyarázatok szempontjából.
- 2) Elit jellegű-e az a tanulónépeség, és ha igen miként, amit a középiskolai diákság felekezeti egyneműsége vagy kevertsége alapján vizsgálunk? Ezt a második kérdést az alábbiakban még pontosítani fogjuk, most csak annyit bocsátanánk előre, hogy az általános műveltség legmagasabb szintű garanciáját, egyben a felsőfokú továbbtanulás lehetőségét

* A Felekezeti és modern nemzet a 19. századi Magyarországon című budapesti konferencián 2007 decemberében elhangzott előadás írott változata.

jelentő érettségi vizsgálat a középosztályi értelmiségi státus alapkövetelménye volt. Következésképpen „magasabb értelmiségünk” vagy „vezető intelligenciánk” intézményes nevelésének útja az érettségit adó hosszú középiskolai tanulmányokon át vezetett.

A diákok felekezeti arányai a nagy egyházak középiskoláiban

A kérdéskör taglalását az átfogó keret, a makroszintű adatok bemutatásával kezdjük. A 19. század első feléből a magyarországi katolikus középiskolák többségéről vannak átfogó adataink: egy-egy mintaév anyakönyvi bejegyzései az 1810–15., az 1826–33. közötti évek időszakából és az 1843/44-es tanévből. Ezek szerint a középiskolák felekezeti intézményi szektorai a rendi korszak végéig meglehetősen zártak voltak: a királyi — azaz katolikus — gimnáziumok diákjai túlnyomóan saját felekezetükből kerültek ki. Ez az állítás konkrétan azt jelenti, hogy a római és görög szertartású katolikus diákok együttesen az összes tanuló több mint 90 százalékát tették ki. Ez az átlagos arányszám időben, a polgári forradalom felé haladva igen kis mértékben, néhány százalékkal csökkent. Területileg pedig a Nyugat-Felvidék és az ország középső részének gimnáziumait magában foglaló pozsonyi tankerület tanulói esetében volt alacsonyabb ez az arány a Dunántúl és az észak-kelet-magyarországi középiskolák értékeinél. A nagyjából egy huszadot kitevő nem katolikus diákok lényegében egyforma arányban kerültek ki a protestáns, a görögkeleti és a zsidó felekezetűek közül, a részarányuk időben való növekedését egyértelműen csak a saját iskolahálózat tal nem rendelkező zsidóság esetében érzékeltetik az adatok: míg a '10-es évek első felében gyakorlatilag még nincsenek jelen, az utolsó metszetben már a legnagyobb, 3%-os arányt képviselik. A saját fenntartású iskolákkal rendelkező protestáns felekezetek diákjai, ha valamivel kisebb számban is, de rendre előfordultak a katolikus iskolákban az egész vizsgált időszakban.

Az iskolahálózat másik, protestáns szegmensének iskoláiból nem állnak rendelkezésünkre a fentiekhez hasonlóan átfogó adatok, csak egy-két iskola anyakönyvi bejegyzéseire hagyatkozhatunk, ezek is főként a két későbbi időmetszetből valók. A dunántúli nagyobb protestáns iskolák¹ tanulói között 1828-ban és 1844-ben egyetlen katolikus diákot sem találtunk, de nem tanult ilyen diák a pozsonyi evangélikus líceumban sem.² Egyes református tanintézetek publikált anyakönyvi bejegyzéseit folyamatában is vizsgálhatjuk, de így sem kapunk más képet: a Sárospataki Református Kollégium akadémiai tagozatán az 1820-as évek közepéig, a Pápai Református Kollégiumban pedig egészen 1848-ig nem tanultak katolikus ifjak.³ A Debreceni Református Kollégi-

¹ A soproni evangélikus líceum, a pápai református kollégium középfokú osztályainak és a komáromi református gimnázium, továbbá a csurgói református gimnázium adatairól van szó: Sasfi Csaba: A gimnáziumi diákság társadalmi összetétele a Dunántúlon a 19. század első felében. Intézménytörténeti és történeti statisztikai elemzés. PhD disszertáció. Bp. 2004.

² Tóth Árpád: A középiskoláztatás stratégiái. A pozsonyi középiskolák társadalomtörténete a 19. század első felében. Korall 3–4. sz. (2001. tavasz–nyár) 70–103., 85. és 97.

³ Ugrai János: Önállóság és kiszolgáltatottság. A Sárospataki Református Kollégium 1793–1830. Bp. 2007. 113. és 232. (9.10. táblázat) és A Pápai Református Kollégium diákjai 1585–1861. Szerk. Köbölös József, Pápa, 2006.

umban görögkeleti és katolikus diákok jártak ugyan, de csak a reformkorral kezdődően, alig 4 százalékot kitevő mértékben.⁴ Erdélyből a Marosvásárhelyi Református Kollégium diákjairól vannak ismereteink: az 1800–1848 közötti matrikula bejegyzései szerint mindössze négy katolikus fiú „írt alá a Főtanoda törvényeinek”, vagyis tanult az akadémiai tagozaton 1845–1848 között.⁵ A fenti adatok alapján határozottan megállapítható, hogy a 19. század első felében több protestáns felekezetű diák tanult katolikus középiskolában, mint fordítva. Mindez nem annyira meglepő, ha tudjuk, hogy a 18. század végén és a következő század elején is újra és újra kibocsátja a király azon rendeletét, amelyben a katolikus ifjakkal megtiltja a protestáns iskolák látogatását.⁶ A korábbi ellenreformációs elszántság így hitvédelemmé szelídült. Ezt támogatta az a további körülmény is, hogy míg a katolikus iskolákban folytatott tanulmányok lényegében ingyenesek voltak, addig a többnyire közvetlenül az egyes hitközségek által fenntartott protestáns iskolákban a más felekezetű diákoknak jelentős tandíjat kellett fizetniük.

A két protestáns felekezet, az evangélikusok és reformátusok között azonban jóval gyakoribb volt az „áttanulás”, sőt a diákcsere intézményesítetten is folyt, aminek során a német nyelvű evangélikusok magyarul, a magyar nyelvű reformátusok németül tanultak egymás iskoláit látogatva.⁷

Az 1848-as polgári forradalom után a felekezetiség elkezdett háttérbe szorulni az állampolgáriság mögött. Már a '40-es évek második feléből származó felekezeti összetétel adatai is jelzik ennek a folyamatnak a kezdetét, de az '50-es évek végén már számszerűen is egyértelművé vált a felekezeti elzárkózás oldódásának megindulása. Hunfalvi János adatai alapján az 1858/59-es tanévben a magyarországi evangélikus középiskolákban a saját felekezetű diákok aránya már csak alig haladta meg a háromnegyedet, a katolikus intézetekben a 80 százalékot és a reformátusoknál a 90 percentet.⁸ Lényeges momentum, hogy 1851–1895 között — több-kevesebb rendszerességgel — nyilvánosságra kerültek az egyes középiskolák alapvető és idővel egyre szélesebb körűen felvett adatai, mint erre alább még részletesebben is kitérünk. Ezek között kezdettől szerepeltek a diákok felekezeti megoszlására vonatkozó adatok. Ezek az iskolasoros statisztikák kitűnő alapját képezik az e témakörben végzett társadalomtörténeti vagy történeti-szociológiai vizsgálódásnak. Ilyen elemzést végzett elsőként Karády Viktor, aki felekezeti szinten aggregált idősoros adatokat vizsgált a kiegyezéstől a II. világháborúig *Vallási szegregáció és iskolai piac* címmel.⁹ Ez

⁴ *Rácz István*: Az ország iskolája. A Debreceni Református Kollégium gazdasági erőforrásai. Debrecen, 1995. 37–38.

⁵ A Marosvásárhelyi Református Kollégium diáksága 1653–1848. Bevezetéssel közzéteszi Tonk Sándor, Szeged, 1994. 171–176.

⁶ *Fényes Elek*: Magyarország statisztikája 3. kötet. Pesten, 1843. 96., Blásky 1844. 47. és 69. §§, *Kármán Mór*: Közoktatásügyi tanulmányok II. Közoktatásunk múltja. Bp. 1911. 128., *Kornis Gyula*: Az 1826/27-ik évi országgyűlés és a magyar közoktatásügy. Magyar Paedagogia 1925. 81–95. 93., *Rácz* 1995.

⁷ *Ugrai* 2007. 113. és 165–169.

⁸ *Hunfalvi János*: Gimnasiunaink állása 1852/3-tól 1858/9-ig. Statisztikai Közlemények 1861. 1. kötet 22–48. 37. oldali táblázat

⁹ *Karády Viktor*: Vallási szegregáció és iskolai piac: más vallású diákok a felekezeti gimnáziumokban (1867–1944) In: *Karády Viktor*: Zsidóság és társadalmi egyenlőtlenségek (1867–1945). Bp., 2000. 169–192.

a munka — bár más időszakot más történelemszemlélettel vizsgált — fontos fogalmi és módszertani alapokat rakott le és kérdéseket vetett fel. Mi tanulmányunknak ebben a részében a történetileg kialakult felekezeti középiskola-hálózatok szegmentációjának¹⁰ 19. századi változását, a beiskolázás nyitottabbá válását vizsgáljuk. E célból a hangsúlyt a nevelés szekularizálódásának folyamatára helyezzük, pontosabban arra, hogy észlelhető-e felekezeti közeledés a középosztály és az elit szocializációs szinterein. Ehhez Karádyhoz hasonlóan nekünk is meg kell először néznünk miként alakult a középiskolai felekezeti *önrekrutáció* a 19. század második felében a tradicionális iskolafenntartó szektorokban.

1. táblázat: A saját felekezetű diákok száma és aránya a nagy egyházak iskoláiban

Fenntartó	1854	1863	1872	1882	1891	1895
tágan katolikus*	6771	12024	10289	10412	10567	11892
	74,2%	73,7%	69,6%	64,2%	67,9%	66,5%
szűken katolikus**	n.a.	7848	6923	6478	6900	7400
		73,4%	71,9%	65,4%	71,4%	70,1%
evangélikus	2205	2532	2898	2986	2943	3143
	76,1%	75,7%	60,3%	53,3%	54,2%	52,4%
református	2339	3326	4691	3852	3893	4581
	87,5%	79,2%	69,7%	61,5%	60,3%	60,3%

* „kir. katolikus”, szerzetesrendi, közvetlen egyházi fenntartású (pl. „érseki”) és többségében egyházi finanszírozású középiskolák

** szerzetesrendi, közvetlen egyházi fenntartású középiskolák

A fenti táblázat országosan összesített adatai alapján két tendencia határozottan felismerhető:

Egyrészt megfigyelhető a felekezeti szegmentáció oldódása, vagyis a század első felében még csaknem zárt felekezeti középiskolák a század végére egyre jobban megnyíltak, legjelentősebben az evangélikusokéi, aztán a református felekezet iskolái. De a középiskolai törvény elfogadását megelőző évben már a katolikus iskolákban is meghaladta az egyharmadot a más felekezetű diákok aránya.

A másik tendencia abban észlelhető, hogy míg a protestáns iskolákban a más felekezetűek aránya folyamatosan nőtt a fél évszázad folyamán, addig mind a tág, mind a szűk — azaz teljes mértékben egyházi fenntartású — értelemben vett katolikus iskolák esetében ez a tendencia a század utolsó évtizedében megállt, illetve némileg vissza is fordult.

¹⁰ Karády Fritz Ringer szegmentáció fogalmát (*Ringer: Education and Society in Modern Europe*. Bloomington–London 1981. 29–30.) alkalmazta a felekezeti dimenzióra (*Karády* 171.) Ezt a fogalomhasználatot alkalmazzuk a továbbiakban mi is, hangsúlyozva azonban azt, hogy a korábbi rendi időszak intézményi keretei között és szellemiségében a diákok felekezeti elkülönülése tekinthető a normális állapotnak.

A most nem közölt részletes adatok alapján a felekezeti rekrutáció következő jellemzőit is felvázolhatjuk. A nagyobb kapacitású katolikus szektorban a nem saját felekezetű diákok között a protestáns tanulóknál átlagosan 2,5–3,5-szer többen voltak a saját iskolákkal nem rendelkező zsidó középiskolások. A protestáns középiskolák nem saját felekezetű tanulói között viszont nagyjából egyenlő számban tanultak katolikus és zsidó vallású fiúk. Számszerűen nézve általában a széles értelemben vett katolikus iskolákban valamivel több zsidó középiskolás járt, mint a protestánsokhoz. (Ha szűken értelmezzük a katolikus iskolák körét ez a szám valamivel kevesebb a protestánsoknál tanulók számánál.)

A hagyományos nagy iskolafenntartók nem saját felekezetű tanulóit nézve, azt állapíthatjuk meg, hogy az 1872-es metszettől a katolikus iskolákban a protestáns diákok számszerűen mindig kevesebben voltak, mint fordítva: protestáns iskolákban a katolikusok.¹¹ A széles értelemben vett katolikus iskolákban kb. feleannyian, a szűken értelmezettekben kb. negyed annyian.¹² Ez a fejlemény mindenképpen figyelemre méltó a század első felében megfigyelt katolikus–protestáns tanulóviszonyokhoz képest. A két protestáns felekezet között sem volt teljes kölcsönösség: az 1863-as metszetbeli arányokat kivéve az evangélikus iskolákba mindig több református diák járt, mint ahány evangélikus református tanintézetbe.

A továbbiakban a saját iskolákkal csak igen szerény számban rendelkező két keleti keresztény felekezet tanulóit kell még említenünk. A görög katolikus felekezet két főgimnáziumot tartott fent, a balázsfalvit és a belényesit. Mindkettő az „állam vezetése és rendelkezése alatt állt”, betagozódva a kolozsvári és a nagyváradi tankerületbe, vagyis a szűken értelmezett katolikus szektorhoz tartozónak vettük. E két középiskolába a felekezet gimnazistáinak 39 százaléka tanult 1895-ben, a vizsgált időszakunk végén. (A belényesi gimnáziumban az ortodox diákok enyhe többségben voltak a '90-es évek első felének két mintáévében.) A görög katolikus diákok nagyobbik része így a többi, (római) katolikus iskolát látogatta: eleinte a legnagyobb nem saját felekezetű részarányt képezve ebben a szektorban, majd az 1872-es metszettől a zsidó diákok arányszáma mögött és a protestánsoké előtt a második helyet foglalták el.

A görög katolikusok létszámát az 1872-es metszettől rendre maghaladó ortodox felekezetnek három gimnáziuma (brassói és újvidéki főgimnázium és brádi algimnázium) és egy reáliskolája (brassói alreál) volt, az egyház főhatósága alatt, vagyis tanügyeit a kormányzattól függetlenül, autonóm módon intézve. A három gimnáziumban az összes ortodox diák 30, a reáliskolában az összes reáliskolás 33 százaléka tanult 1895-ben. A görögkeleti felekezethez tartozó

¹¹ Ezt állapította meg *Karády* is: 172.

¹² A szűk értelemben vett katolikus iskolák közé csak a szerzetesrendi és a közvetlen egyházi fenntartású iskolákat vettük. A széles értelemben vett katolikus szektorba az előbbieken túl beszámítottuk a „királyi katolikus” gimnáziumokat, amelyeket az egykori jezsuita vagyon államosításával létrehozott Tanulmányi Alapból finanszírozott az állam, aminek „közvetlen rendelkezése” alatt is álltak, akárcsak az állami iskolák. Katolikus jellegük az előbbieken túl abban állt, hogy tanáraik csak római katolikus vallásúak lehettek (vö. A közoktatásügy Magyarországon. Bp. 1908. 117.). A széles értelmű katolikus iskolák közé soroltuk továbbá a többségében egyházi vagy egyházi célú állami forrásokból működő gimnáziumokat is.

fiúk szám szerint mindig többen jártak a széles értelemben vett katolikus szektor iskoláiba, mint a protestáns iskolákba.

Meg kell végül említenünk az unitáriusokat: nekik két saját középiskolájuk volt, a kolozsvári főgimnázium és a székelykeresztúri gimnázium. Ezekben az unitárius gimnazisták 86 százaléka tanult, a többiek leginkább (10%) az erdélyi református gimnáziumokat látogatták 1895-ben.

Összefoglalóan tehát azt mondhatjuk, hogy az összesített adatok alapján a legnagyobb felekezeti keveredés a diákok között, vagyis a legkiegyensúlyozottabb arányok az evangélikusok iskoláiban voltak a vizsgált közel fél évszázad során. Őket követték a református iskolák, azzal a különbséggel, hogy itt az ortodoxok kevesebben voltak és az evangélikusok is kisebb számban tanultak, mint viszont: a reformátusok az evangélikusoknál. A katolikus iskolákban 1872 után a zsidóság képviselte a legnagyobb nem saját felekezetet, megelőzve így a vallásilag közeli görög katolikusokat, és a protestánsok csak a harmadik részarányt jelentették, végül a sort az ortodoxok zárták. A protestáns középiskolákban viszont az 1872-es időmetszettől a zsidó és a római katolikus diákok lényegében hasonló arányban voltak jelen.

Intézményi elemzés: az egyes középiskolák diákságának felekezeti összetétele

Az összesített adatok alapján megjelenő csökkenő felekezeti szegmentáció mögött különféle okok munkálhattak. Ezek közül Karády többet is megnevez említett tanulmányában. Az okok egyik részét strukturálisnak nevezhetjük, amelyek a cselekvéseket szükségszerűen meghatározzák, többé-kevésbé determinálják: ilyen például a saját felekezeti iskolák elérhetősége.¹³ De ilyen a saját felekezeti iskolai keresletet meghaladó tanulókapa-
citás bővülése is.¹⁴ Az ilyen jellegű okok esetében nem ragadható meg a felekezeti homogenitásra (vagy éppen heterogenitásra) törő közvetlen szándék, hanem ezek más irányú cselekvések nem szándékolt következményeiként jelenhetnek meg. Az okok másik fajtája éppen a szándékos, célirányos cselekvésekben jelenhet meg: ilyen a fenntartóknak vagy az iskolák vezetésének adminisztratív lépései a nem saját vallású diákok távoltartására, illetve — mint a katolikusoknál 1848 előtt láthattuk — a más felekezeti iskolák látogatásnak megtiltása. Végül az okok harmadik csoportját jelenthetik a szülők iskolaválasztási döntései, amelyek vagy a felekezeti nevelésre helyezik a hangsúlyt, avagy ennél fontosabbnak tekintik a műveltség világi elemeinek mélyebb elsajátítását és a nevelés — mint személyiségfejlesztés — magasabb színvonalát. Az e téren eredményes egyes iskolák felekezeti hovatartozása ezek mellett kisebb jelentőségű számukra, amikor iskolát választanak fiaik számára. Ez utóbbi irányba hatott az állami szerepvállalás is: a klasszikus tanulmányok terén, a gimnáziumi oktatásban is mind jobban teret nyertek az állami tantervek, aminek következtében a középszintű oktatás egé-

¹³ Karády 172–173. „A diákság felekezeti elkülönülése elsősorban az iskolai piac szerkezetét, tehát az intézmények objektív elérhetőségének esélyeit (s nem kizrészt fizikai távolságát) képezte le.” 173.

¹⁴ Karády 178.

szében a felekezeti jelleg, mint tartalom is egyre inkább visszaszorult az állami képzési-oktatási célok, szándékok mellett. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a szekularizációs paradigma az oktatás terén oly módon jutott érvényre, hogy a különálló felekezeti magas műveltségek helyébe fokozatosan az állam felekezetek feletti általános nemzeti műveltség-eszménye került. Ez a folyamat az 1879-es gimnáziumi tantervvel vette kezdetét.

Ezek, a különböző szinten működő tényezők nyilvánvalóan bonyolult hatásrendszert alkottak, amelyek makroszintű vizsgálatára alkalmas adatbázissal jelenleg nem rendelkezünk, és bár lehetségesnek tartjuk létrehozását, ez mindenképpen alapos mintavételi előmunkálatokat és tetemes adatgyűjtési és rögzítési feladatokat igényelne. Ezért a kérdés vizsgálatának egy olyan módját választottuk, amelyre a jelenlegi adottságok is lehetőséget nyújtanak: az egyes iskolák intézményi és kontextuális elemzésével kísérreljük meg a válaszadást. Az ily módon kapható válaszok természetesen inkább feltáró jellegűek lesznek, és csak kiindulópontként szolgálhatnak az általánosabb magyarázatokra is alkalmas adatbázis kialakításához és átfogó kérdések, hipotézisek megfogalmazásához. Az intézményre és környezetére koncentrálo megközelítés érdeklődése először az egyes iskolák „közönségére”, a diákokra és azok szüleire irányul, ezt követheti az oktatás személyi-tárgyi feltételeinek számbavétele. A diákság összetétele szempontjából alapvető kérdés, hogy a diákok döntően helybeliek-e avagy az iskola szűkebb-tágabb vidékéről érkeztek. Ha dominánsan helybeli egy iskola diáksága, akkor egy szűkebb társadalmi térben, nagyobb koncentrációjú és lényegében azonos feltételek mellett létező népességet kell szemügyre vennünk, azaz maga az iskolaszékhely társadalma a további elemzés tárgya. A vidéki diákok többsége esetén pedig tágabb, ritkább szövetű és összetettebb a társadalmi kontextus. Az iskola intézményhálózati pozíciója sem kevésbé fontos dimenziója ennek a megközelítésnek. Vagyis annak megállapítása, milyen más középszintű iskolák működnek az adott településen. Szempontunkból a felekezeti jelleg a legfontosabb, de korántsem érdektelen a helyben választható iskolák típusa sem. Ahol ugyanis nincs csak egy iskola, gyakorlatilag nincs választási lehetőség, pontosabban nem egyenlő lehetőségek között van csak mód a választásra.

A fenti megközelítésű és logikájú elemzésre az ad lehetőséget, ha a statisztikai adatok széles köre iskolánként is rendelkezésünkre áll. A teljes körű iskolasoros adat-összeállítás forma meglehetősen régi eredetű, az 1780-as évektől kezdődő és folyamatosan alakuló adatkezelési gyakorlat. Kezdetre a Helytartótanács által iskolai félévenként készített és a kancelláriához felterjesztett tanulólétszám-kimutatás volt.¹⁵ Ezekben a királyi felsőbb, vagyis közép és felső iskolák tankerületenként sorban szerepelnek minden osztályuk létszámadataival. 1850 után az adatok köre kibővült és bizonyos időszakonként rendszeres

¹⁵ *Deductio Numerum Studiosae Juventutis cum Exordio/Fine Scholaris Anni ... Litteraria Instituta in Regno Hungariae frequentantis exhibent, 1842-től már magyar nyelven: Ószes kimutatása az ... tanév végével a Magyar-Országba és hozzákapcsolt részekben köz-tudományi intézetekbe járt ifjúságnak számára.* MOL C 67

publikálásra került.¹⁶ Majd a parlamentáris kormányzati rendszer kiépülésével, illetve az 1883-as középiskolai törvénnyel¹⁷ sajátos oktatásügyi statisztikai műfaj lépett színre: „A vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszternek a közoktatás állapotáról szóló és az országgyűlés elő terjesztett ... jelentése” címmel. A röviden csak VKM-jelentésnek nevezett kiadvány minden tanév összefoglaló statisztikai adatait szöveges értékelésükkel együtt közölte, háromévente pedig részletesen, vagyis az összes felvett adatot iskolánként teljes körűen közreadta 1871 és 1895 között.¹⁸ A 25., utolsó részletes jelentésben a 184 középiskola adatai például több mint 120 oldalon, hat iskolasoros táblázattípusban kerültek nyomtatásra.¹⁹ További szerencsés adottság, hogy 1893-ban Csáky Albin miniszter rendeletben felszólította az összes középiskolát, hogy a millenniumra készítse el saját történetét.²⁰ Ily módon a teljes körű és részletes statisztika ebben az időpontban kiegészült a történeti dimenzióval, amely alkalmasnak mutatkozott arra, hogy a kezdetben idegenkedve fogadott statisztikával szemben megjelenítse az egyes iskolák „individualitását”.²¹

*A leginkább vegyes, illetve egynemű felekezeti összetételű középiskolák
1854–1895 között*

Eredeti célunkat követve tehát a kedvező forrásadottságokat hasznosítva egy több mint 40 éves időszakban, 1854–1895 között hat évből teljes körű mintát véve ki tudjuk választani az ország felekezeti legegységesebb és legkülönbözőbb összetételű középiskoláit. Ezeknek az iskoláknak az esetében jó eséllyel azonosítani tudjuk azokat a hatótényezőket, amelyek a homogenitáshoz vagy

¹⁶ Először a Mittheilungen aus dem Gebiete der Statistikban, majd a Statistisches Jahrbuch der Oestereichische Monarchie éves kötetiben.

¹⁷ 1868: 38. tc. 148.§ és 1883: 30. tc. 73.§

¹⁸ Ezeket az iskolasoros adatokat nagyobb részükben a Központi Statisztikai Hivatal is publikálta a Magyar statisztikai évkönyv 1872–1889 közötti kötetiben (1870/71–1888/89. tanévek).

¹⁹ A hat típus összesen 25 rovatfőcímet tartalmaz: a tanulókról (12), a tantárgyakról és az érdemjegyekről (2), az érettségiről, annak eredményeiről és a pályaválasztási szándékról (3), a tanárokról (2), az iskolák helységeiről, ingatlanairól, a tanszerekről és a könyvtárakról (3) végül az iskolák vagyonáról, jövedelmeiről és kiadásairól (3). A későbbiekben iskolasorosan már csak az iskolák adatait közölte évről-évre a statisztikai évkönyv.

²⁰ „Az 1896. évi országos kiállítás közművelődési állapotainkat nemcsak a jelenben, hanem a múlt fejlődés folyamatában is hivatva lesz feltüntetni. Ennek következtében gondoskodnunk kell, hogy középiskoláinkat is, melyeknek az múlt századok culturájában oly nagy részök volt, a rendelkezésre álló források szakszerű és lehetőleg rendszeres feldolgozása alapján elmúlt munkásságukban bemutassuk.” 31.805/1893. sz. VKM rend. A feldolgozás szempontjaira nézve: Waldapfel János: A millenniumi értesítők. Országos Középiskolai Tanáregyesületi Közlöny 27. évf. 1893/94. 635–637. Ld. továbbá: *Mészáros István*: A millenniumra kiadott középiskola-történetek válogatott bibliográfiája. In: Magyar neveléstörténeti irodalom 1800–1944. Bp. 1985. 90–108.

²¹ „A középiskolai oktatás terén a statisztikai formalizmus még nagyobb tévedésekre adhat alkalmat. A középiskola sokkal kényesebb, fejlettebb, egyénibb organizmus, mint a népiskola; az egynemű viszonyok száma itt sokkal csekélyebb s azért a tanulságos tények megállapítása is ritkábban meg nehezen sikerül.” *Alexander Bernát*: Középiskoláink statisztikája. Középiskolai Tanáregyesületi Közlöny 18. évf. 1884/85. 261–271. 262. A jelentésekkel szembeni kortárs szakmai kritikának a történeti feldolgozás szempontjából legfontosabb megállapítása véleményünk szerint a következő: „a jelentés ne csak száraz adatokat adjon, hanem összehasonlítások meg fejtegetések segítségével az adatokban rejlő tanulságot is kifejtse”. Uo. 271–272.

éppen a heterogenitáshoz vezethettek. Ezt követően pedig megnézzük, valamilyen értelemben elitnek tekinthetjük-e ezen iskolákat vagy bizonyos képviselőiket.

A tanulók felekezeti „kevertségét” egy arányskálán pontosan tudtuk mérni: a hat fő felekezet szerinti megoszlás értékei közül minden iskolánál a maximumot vettük, és e szerint rangsoroltuk az iskolákat a hat mintavételi időpontban. Ennek eredményeként a ranglista tetejére azok az iskolák kerültek, ahol a diákok kizárólagosan (100%-ig) valamelyik felekezet képviselői voltak. A lista aljára pedig azok a tanintézetek, ahol nagy volt a „keveredés”, több vallás hívei is jelen voltak: ezekben az esetekben a legnagyobb súllyal képviselt felekezet csak minimális relatív többségi értéke révén mutatkozott meg.²² Az így létrehozott hat rangsorból végül kiválogattuk azokat az iskolákat, amelyek legalább háromszor, vagyis az esetek felében az első vagy az utolsó tíz helyezett között voltak. Ilyen módon kaptuk hét olyan középiskolát, amely legalább három időmetszetben a tíz legheterogénebb iskola között volt, és hat olyat, amely ugyanígy a leghomogénebbek között. (Az egyes iskolák részletes adatait lásd a *Függelékben*.)

E 13 iskola mindegyike gimnázium volt. Az új középiskola-típus, a túlnyomóan állami vagy községi fenntartású, vagyis leginkább felekezet-semlegesként tételezhető reáliskola tehát nem került a két legszűkebb értéket mutató felekezeti megoszlású csoportba. Ez a felekezet-semlegesség ugyanis azt eredményezte, hogy egy duális felekezeti megoszlási minta alakult ki a '90-es évekre: a római katolikus és az izraelita diákok közel egyenlő részarányban tanultak a reáliskolákban (1895: 40–38%). Azok a reáliskolák pedig, ahol 70–80 százalékos izraelita többség alakult ki az 1880–90-es években,²³ az általunk alkalmazott eljárással nem jelenhettek meg a leghomogénebb diákságú iskolák között. Ez azonban nem jelent problémát, hiszen — mint korábban említettük — feltáró szándékunk elsősorban a két „történeti” felekezet iskoláiban végbemenő felekezeti keveredésre irányul, vagyis a heterogén összetétel fontosabb számunkra a homogénnél. Mindenképpen meg kell még azt is említenünk a kiválasztott iskolaállománnyal kapcsolatban, hogy nincs közöttük egyetlen budapesti gimnázium sem, de Sopront leszámítva *nagyvárosi* sincs. Csak a pesti piarista gimnázium emelkedik a homogének másodvonalába, a 11–20. ranghely közé a '90-es évekre.²⁴ A tanulók felekezeti összetételének szélső jellege alapján kiválasztott

²² Ha a legnépesebb hat egyház hívei teljesen egyenlő arányban fordulnának elő egy iskola tanulói között, akkor mindegyik érték 16,666...% lenne – és nem lenne maximum érték. Am ha egyik felekezet közülük elérné a 17%-ot, az lenne a maximum, a többi egyenlő arányban csak 16,6%-ot képviselhetne. Így e skála legkisebb értékének a 17-et, a legnagyobbak a 100-at vehetjük.

²³ Elsősorban a vágújhelyi izraelita fenntartású iskolát kell említenünk, itt a vizsgált időmetszetekben mindig 80% felett volt a saját felekezetű diákok aránya. Utána a budapesti VI. kerületi és a nagyvárad reáliskola következett a '80-as évek elején 70% feletti, majd némileg csökkenő aránnyal. A nagyvárad reál hasonló induló értékeket képviselt, de itt erőteljesebb időbeli csökkenés történt. A '90-es években pedig a budapesti V. kerületi főreál került a második helyre 70% feletti zsidó tanulói aránnyal. A gimnáziumok esetében a fővárosi VII. kerületi gimnáziumban volt a legmagasabb a zsidó diákok részvétele: a '80-as évek elején még majdnem 70%, a '90-es években már csak valamivel 50% felett.

²⁴ 1891-ben 15. hely 89%-os és 1895-ben 13. hely 88%-os r. katolikus többséggel. Korábban: 1882-ben 24. hely és 1872-ben 38. hely egyaránt 85%-os r. katolikus részesedéssel. Persze a 85–89% közötti felekezeti többség is igencsak markáns, azonban a fenti eljárással a legszűkebb eseteket kívántuk kiválasztani.

iskolák két csoportjával kapcsolatban a következő észrevételeket fogalmazhatjuk meg.

A hét felekezeti heterogén diákságú gimnázium közül:

- 1 iskola 5-ször (rimaszombati egyesült protestáns), 6 iskola pedig 3-szor (újverbászi, szilágysomlyói katolikus, iglói evangélikus, szászvárosi református, ungvári királyi katolikus és lugosi katolikus) szerepel a hat rangsor tíz legkevertebb diákságú középiskolája között;

- 2 katolikus jellegű és egy királyi katolikus gimnáziummal szemben 3 volt protestáns és egy világi;

- 2 algimnázium, 3 főgimnázium, 2 algimnáziumból főgimnáziummá fejlődött a megfigyelt időszak alatt;

- az ungvári kifejezetten nagy létszámú, az iglói is 1872-től, a rimaszombati kevésbé átlag feletti – a többi 4 kis létszámú volt;

- mind egyedüli középiskola volt városában.

A hat felekezeti homogén összetételű gimnázium közül:

- 1 iskola 6-szor (csíksomlyói római katolikus), 3 iskola 5-ször (soproni bencés, selmecbányai királyi katolikus, kőszegi bencés) és 2 iskola 4-szer (rozsnyói premontrei és kalocsai jezsuita) szerepel a rangsor első tíz legegységesebb tanuló-összetételű helyzetettjei között, ezek az iskolák tehát időben valamelyest állandóbb jelleggel bírtak, mint a kevert diákságúak;

- 2 volt királyi katolikus, 4 szerzetesrendi, vagyis erős katolikus egyházi dominanciát mutatnak;

- 2 algimnázium, 3 főgimnázium, 1 pedig algimnáziumból főgimnáziummá fejlődött a megfigyelt időszak alatt;

- a kalocsai gimnázium kifejezetten nagy létszámú, a soproni mindig valamivel átlag feletti, a többi 4 inkább kis létszámú, átlag alatti volt;

- 3 közülük „egyközépiszkolás” városban működött, a másik 3 városában, Sopronban, Selmecbányán és Rozsnyón azonban működött evangélikus középiskola is, Sopronban pedig még reáliskola és egy kis létszámú magángimnázium is.

Az iskolák két együttesét az előbbi módon összehasonlítva tehát, nem találunk igazán éles kontrasztokat. Talán csak annyiban, hogy a homogének némileg időben stabilabban jelennek meg, szinte kizárólag katolikus jellegűek voltak, mind a fenntartókat, mind a diákokat illetően. A heterogének egyenlő arányban katolikusok illetve protestánsok, egy pedig világi fenntartású volt. Mindegyikük „egyközépiszkolás” városban és nem a mai Magyarország területén működött. Mielőtt azonban egyenként is részletesebben szemügyre vennénk a egyes tanuló-összetételű iskolákat, a tanulmányunk elején felvetett második kérdést vizsgáljuk meg: azt a felvetést, hogy vajon a felekezeti heterogenitás együttjárt-e valamilyen társas-társadalmi konzekvenciával is, sajátos társadalmi alakzat felvételeivel. Egyszerűbben fogalmazva: a diákok illetve szüleik társadalmi összetétele miként alakult a kétfajta felekezeti megoszlású iskolákban.

Felekezeti heterogenitás és társadalmi exkluzivitás?

A kérdés tágabb — egyúttal a konkrét tudományos eszmecseréhez kapcsolódó — történeti relevanciája abban áll, hogy feltételezhető-e a vizsgált időszak-

ban a különböző felekezeti elitiek egyre inkább közös iskolai szocializációja, amely valamiféle felekezeti közeledést szolgálhatott volna az életpályák későbbi szakaszában. A középszintű oktatással kapcsolatban több értelemben is beszélhetünk elit jellegről, mint a legkiválóbb, mintaadó jelleggel/minőséggel bíró részről:

- 1– Beszélhetünk *elitképzésről*, mint az oktatási rendszer egészének olyan szegmenséről, amely a legnagyobb iskolázottsági előnyöket nyújtja. Ebben az értelemben a középszintű oktatáson belül a gimnáziumi érettségi jelentette a legteljesebb felsőfokú továbbtanulási jogosultságot és ilyenformán a legértékesebb középszintű iskolai végzettséget.²⁵ A főgimnáziumok és a főreáliskolák felső tagozata a felsőfokú tanulmányokra való előkészítő jellegüknel fogva tekinthetők az elitképzés intézményi keretének, amely a „felsőbb” tanulmányok és a diplomaszerezés lehetőségét biztosították.
- 2– Ebben az előbbi fogalmi keretben beszélhetünk — de köznapi értelemben is — a *középkisiskolák elitjéről* is: a középkisiskolák legjobbairól, mint elitgimnáziumról vagy elit reáliskoláról, amelyek leginkább részesei az elitképzésnek. Ezek meghatározása ma viszonylag bevett és egyre kifinomultabb kvalifikációs gyakorlatot jelent: a felsőfokú tanulmányokra legtöbb diákot sikeresen előkészítő iskolákról van szó.²⁶ Ez az értékelési szempont az általunk most vizsgált időszakban is maradéktalanul relevánsnak tekinthető, de kérdéses, hogy a rendelkezésre álló adatok révén érdemben elvégezhető-e egy ilyenfajta kvalifikáció. Mindez nem jelenti azt, hogy alábecsülhetnénk az érettségit adni nem tudó „alsó” (al-, „nem teljes”, „csonka” stb.) középkisiskolák jelentőségét az elitképzésben. Hiszen az alsóbb osztályokban is folyhatott kiemelkedő színvonalú pedagógiai munka: tehetséggondozás, -kiválasztás és előkészítés a felsőbb osztályokra. Azonban az alsó tagozatos középkisiskolai tanulók döntő többsége nem jutott el az érettségiig: az 1890-es évek első felében az 1. osztályos gimnazisták alig egyharmada, a reáliskolások egyötöde végezte el a 8. osztályt.²⁷ Ezeket az arányokat figyelembe véve tehát a nem teljes szervezetű középkisiskolák elitképző szerepe *esetleges* lehetett. És az ilyen „eseteknek” a feltárása és elemzése más módszert is igényel: a középkisiskolai pályafutás egyéni nyomon követését, hiszen itt a tanulmányaikat több helyen, több iskolában végző diákokról van szó.
- 3– Beszélhetünk továbbá az *elit középkisiskoláiról* abban az értelemben, ahol fiait leginkább iskolázta, és amely gyakorlat akár több generáción átnyúló tradícióvá is alakulhatott. Ez az elit jelleg a felsőbb társadalmi rétegekből és csoportokból származó diákok kimutatása révén állapítható meg legegyszerűbben. A történeti köztudat is számos ilyen iskolát tart számon: a budai előbb jezsuita, majd egyetemi gimnáziumot mint a

²⁵ Sasfi Csaba: Iskolák és diákok középszinten az I. világháború előtti Magyarországon. In: Párasztok és polgárok. Tanulmányok Tóth Zoltán 65. születésnapjára. Szerk: Czoch Gábor – Horváth Gergely Krisztián – Pozsgai Péter, Bp. 2008. 508–527.

²⁶ Lásd pl. *Neuwirth Gábor*: Középkisiskolai eredménymutatók. Iskolakultúra 2003. 1. sz. 51–54.

²⁷ VKM 25. jelentése: „A középkisiskolai tanulók főlebbvonulása”. Bp. 1896. 322–323.

régi hatalmi és származási elit iskoláját, a hasonlóan régi pesti piarista gimnáziumot és az új alapítású gyakorlóiskolát, a „mintagimnázium”-ot, mint inkább talán az értelmiségi elit iskoláját, továbbá megemlíthetjük az új, a vagyoni elit, a „Lipótváros” két középiskoláját is, a Markó utcai főgimnáziumot és főreált (hogy csak a fővárosiakról essék most szó).

- 4- Végül beszélhetünk azokról az iskolákról, ahol valamelyik elitcsoport tagjai közül *fiatalon* a legtöbben folytatták tanulmányaikat. Ebben a megközelítésben egy leendő elit középiskoláiról van szó. Ezekben az esetekben az intézményi eredményességet az egykori tanítványok teljesítménye retrospektíve igazolja, és ily módon jelöli ki az e tekintetben kiemelkedő iskolákat.²⁸

Elég nyilvánvaló, hogy az előbbi elitkategóriák elvileg szorosan összefüggnek, bonyolult kölcsönhatásban állnak egymással: a fent elkülönített minősítő mechanizmusok a valóságban jórészt egybeeshettek, egy-egy intézményben sajátosan kombinálódhattak. Az ilyenfajta átfedéseket, tipikus kombinációkat kiterjedt és alapos intézményi elemzéssel lesz lehetséges megállapítani a későbbi kutatásoknak.

A felekezeti összetétel szélső jellege alapján kiválasztott iskoláinkkal kapcsolatban az előbbi szempontok közül a 2-es pontban említett elit jelleget a rendelkezésre álló adatok csak részben tudjuk vizsgálni. A VKM-jelentés tartalmazza az egyes iskolák érettségi eredményeinek mutatóit és vannak az érettségi utáni továbbtanulásra vonatkozó adatok is. Az érettségi utáni továbbtanulási adatok bizonytalanságaira azonban már maga a jelentés figyelmeztetett.²⁹ Így csak az érettségi adatokat tudtuk hasznosítani. Az viszont mindenesetre már eddig is kiderült, hogy a hét heterogén középiskola közül kettő algimnázium volt, kettő pedig a vizsgált időszak alatt alakult csak főgimnáziummá. Ez már eleve jelzi, hogy a 2-es pontban megfogalmazott elitfunkció a felekezeti heterogén iskolák körében nem volt teljes körűen jelen. A felekezeti összetétel szempontjából homogén iskoláknál szinte teljesen hasonló volt a helyzet: a hatból kettő volt algimnázium, egy pedig főgimnáziummá alakuló.

A kiválasztott középiskolák elit jellegét a továbbiakban tehát csak annyiban tudjuk vizsgálni, hogy az 1895-ös mintánkban megnézzük, mennyire tér-

²⁸ Erre kitűnő példa: *Kovács I. Gábor – Kende Gábor*: A tudáselit középiskolái. A két világháború közötti tudáselit középszintű iskoláztatása. Korall 2001. 3–4. sz. 170–187.

²⁹ „Megemlítem, hogy ez adatok csak hozzávetőlegesek, egyrészt, mert sokan csak az érettségi vizsgálat után határozzák el magukat, másrészt pedig, mert egyik intézetben a jelentkezőket, a másikon pedig ez érettségit tett ifjakat kérdezték meg.” VKM 20. jelentése 2. kötet (1891) 67. Ám a kormányzati szervek nem mondtak le erről a fontos információról. Ezt mutatja, hogy az oktatásügyi statisztikát a VKM-től 1908–1909-ben átvevő Központi Statisztikai Hivatal új adatfelvételi módszerrel gyűjtötte az érettségi utáni továbbtanulás adatait: a sikeresen érettségizőktől nem „előzetes bevallásból származó, hanem utólagos és a valóságnak megfelelő adatokat” kellett az iskoláknak október 1-ig jelenteniük. A M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal munkássága 1871–1911. Bp. 1911. /MSK 36./ 372. Nem tudjuk mennyivel javult ezután ezeknek az adatoknak a megbízhatósága, minden esetre a Magyar statisztikai évkönyv „sikeres érettségi vizsgát tett tanulók pályaválasztása” című adattáblája alól 1909-ben már eltűnt az 1904–1908 között még olvasható figyelmeztetés: „E táblázat adatai a VIII. osztályt végzett ifjak előzetes bemondásán alapulván, a tényleg bekövetkezett pályaválasztásnak csak részben felelnek meg.”

tek el az átlagtól a felekezetiileg leghomogénebb és a legheterogénebb iskolák felső tizedei (decilisei) a diákság társadalmi összetételét tekintve. Majd a későbbiekben az egyes iskolák esetében a lehetőségek szerint a diákok társadalmi háttérére is kitérünk, továbbá kísérletet teszünk egy elitszegmens, a tudáselit középiskoláira vonatkozó kutatási eredmények³⁰ hasznosítására is.

A fenti 3-as pontban vázolt elit jelleg megállapítására a diákok szüleinek „társadalmi állása” — korábban „polgári állása” — elnevezésű rovat nyújt lehetőséget. Ezt az adattípust az 1881/82. tanévtől közölték a jelentések teljes körűen, azaz minden középiskolára vonatkozóan. Eleinte egy hat kategóriát tartalmazó rovatban közölték az adatokat, majd az 1888/89-es tanévtől egy jóval részletesebb, 15 kategóriás rendszerre tértek át a jelentések, amelyet aztán hosszú ideig, egészen az 1907/08-as tanévig használt a közoktatási statisztika. Ennek a statisztikai kategorizációnak az interpretálása és tudományos hasznosítása nem egyszerű feladat. E besorolási gyakorlatnak a pontos hivatalos szabályozásáról egyelőre keveset tudunk,³¹ így tudományos felhasználásokor esetről-esetre mérlegelnünk kell az egyes kategóriák lehetséges tartalmát illetve jelentését. Alighanem csak egy megfelelő mintán végzett empirikus ellenőrzéssel, az iskolai anyakönyvi adatokkal, illetve az ezekhez kapcsolt további forrásokból nyert információkkal összevetve lehetséges csak pontos értelmezésük.³² Jelen esetben ezeket az egyes középiskolák összehasonlításánál alkalmazzuk, és a szülők társadalmi állását jelző adatok elégséges homogenitását feltételezve e célra alkalmasnak tartjuk őket. Az alábbiakban tehát a vizsgált időszakunk utolsó mintaévének, az 1895-ös tanévnek e kategóriák szerinti százalékos megoszlásait mutatjuk be.

2. táblázat: A legheterogénebb és leghomogénebb felekezeti összetételű iskolák felső tizedeinek társadalmi háttére a szülők foglalkozása (társadalmi állása) szerint az 1894/95-ös tanévben (százalék)

a szülők társadalmi állása	felekezetiileg heterogén iskolák felső tizedének átlaga	felekezetiileg homogén iskolák felső tizedének átlaga	az összes	
			gimnázium	középiskola
			átlaga	
önálló nagybirtokos és bérlő	3,1	3,0	3,2	3,0
önálló kisbirtokos és bérlő	15,0	21,1	15,9	14,5
őstermelésnél alkalmazott	1,2	1,7	1,7	1,8

³⁰ Kovács–Kende 2001.

³¹ A társadalmi kategóriák definitív meghatározására — eddig ismereteink szerint — csak az oktatásügyi statisztikának a KSH ügykörébe való átkerülésekor, 1908-ban került sor: „Az adatgyűjtés módjáról, mintáiról és részleteiről a ministeri jelentések nem szólnak.” A M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal munkássága... 400. A továbbiakban tehát az egyes szóba jövő kategóriák meghatározásánál ezeket a KSH-s meghatározásokat fogjuk idézni, feltételezve, hogy ezek lényegében követték a korábbi gyakorlatot is, illetve eleve ebből származtak.

³² Budapestre vonatkozóan tervezünk egy ilyen kutatást, amelynek adatbázisát a Budapest Főváros Levéltárában általunk tervezett és épített „Budapesten érettségizettek számítógépes névtára” képezi, amely a levéltár és az NKA Levéltári Kollégiuma anyagi támogatását élvezve 1892-től tartalmazza az érettségi vizsgát tettek érettségi- és 8. osztályos anyakönyvi adatait (jelenleg 1911-ig).

a szülők társadalmi állása	felekezetileg heterogén iskolák felső tizedének átlaga	felekezetileg homogén iskolák felső tizedének átlaga	az összes	
			gimnázium	középiskola
			átlaga	
önálló nagyiparos és gyáros	1,0	0,8	1,1	1,4
önálló kisiparos	15,2	13,0	14,0	14,8
iparnál alkalmazott	0,3	1,2	1,0	1,3
önálló nagykereskedő és vállalkozó	1,3	1,6	1,7	2,0
önálló kiskereskedő, szatócs stb.	12,5	6,6	10,3	11,6
kereskedésnél alkalmazott	0,3	1,0	0,8	1,1
köztisztviselő (állami, hatósági)	15,5	15,0	15,2	14,2
magán és társulati tisztviselő	5,4	5,1	5,1	5,6
katona	0,5	0,6	0,9	1,0
más értelmiségi (orvos, ügyvéd, lelkész, tanár, tanító, mérnök, író, művész stb.)	21,2	19,6	19,4	17,5
személyes szolgálatból élő (munkás, napszámos, szolga stb.)	4,3	5,4	4,4	4,6
magánzó (nyugdíjas v. tőkénének jövedelméből stb. élő)	3,8	5,0	5,3	5,6
vizsgát tett nyilvános és magántanulók összesen	100	100	100	100
(szám szerint)	(4279)	(4786)	(40.483)	(49.382)

Megjegyzés: Mindkét decilis 18 iskolát tartalmaz a 184-ből, a heterogének között 4, a homogének között mindössze 1 reáliskola van. A helybeliek aránya a heterogén csoportban 43,4%, a homogénben 33,4% – a teljes diáknépességben 46,3%.

A felekezetileg kiemelkedően vegyes, illetve egynemű diákságú iskolák tizedeinek társadalmi összetétele a legtöbb kategória esetében alig-alig — 2 százalékot nem meghaladóan — tér el egymástól és akár az összes gimnázium, akár az összes középiskola átlagértékeitől. (A kétféle átlagot a pontosabb összehasonlíthatóság végett adtuk meg: heterogén iskolák a közöttük levő négy reáliskola miatt inkább az összes középiskolával vethetők össze, míg a homogének inkább a gimnáziumok átlagával, mivel soraik közt mindössze egyetlen kisebb létszámú reál volt.) A legnagyobb eltérés 5–6 százalék körüli: ezt a homogén iskolák csoportjában az *önálló kisbirtokos és bérlő*³³ kategóriájánál láthatjuk, ennyivel voltak itt többen mindkét átlagnál. A második legnagyobb eltérés 4–5 százalék körüli: ezt is a homogén iskoláknál, az *önálló kiskereskedő, szatócs* kategóriájánál találjuk. A kiskereskedők ennyivel kevesebben voltak az iskolák leginkább homogén tizedében, és ez csak alig valamivel több mint fele a heterogén iskolai részarányának. A heterogén iskolák értékei viszont rendre egyeznek az összes iskola átlagaival,³⁴ a legnagyobb eltérést az *értelmiségnél* találjuk, azonban ez is alig 4 százalék.

Ha az 1890/91. tanév hasonló megoszlásait nézzük meg (*Függelék 1. táblázat*), az előbbi észrevételek ezekre is érvényesek: lényegében nem térnek el az 1895. éveiktől. A legnagyobb eltérések is ugyanazok: a kisbirtokos kategória

³³ Az 1908-as KSH meghatározás szerint: „Kisbirtokos, kisbérlő (100 kat. holdon alul)”.

³⁴ A két mintaév átlaga egyébként meglehetősen stabilitást mutat a társadalmi állás megoszlását illetően: az 1889–1897 közötti 9 éves átlagtól való legnagyobb eltérés egyik kategóriánál sem nagyobb 1%-nál (Függelék 2. tábla).

azonban ekkor 10 százalékkal nagyobb a homogén diákságú iskolák között, mint a felekezeti vegyes iskolák tanulói között és közel 8 százalékkal nagyobb ez az arány, mint a teljes gimnáziumi diákságban. A kiskereskedők megint csak fele akkora arányt képviseltek a homogén, mint a heterogén iskolákban. (A második legnagyobb, 4 százalék körüli eltérés ekkor azonban nem az értelmiség, hanem a köztisztviselő kategóriánál volt a heterogén tized iskoláiban.) Ez egyértelmű statisztikai jelzés: a kisbirtokos szülők fiai markánsan jelen voltak a felekezeti leghomogénebb diákságú gimnáziumokban. Ezzel kapcsolatos lehet ezeknek az iskoláknak az a másik jellemzője, hogy mindkét itt vizsgált metszetben közel 13 százalékkal többen voltak a nem helybeli diákok, míg a heterogén iskoláknál ez az érték a teljes diáknépességben mért átlagtól alig tért el egy-két százalékkal.

A részletes, iskolánkénti adatok alapján azonosíthatjuk a leginkább kisbirtokos közönségű középiskolákat. Hat olyan iskola van a homogén decilis 18 iskolája között, ahol egyharmad felett volt a kisbirtokos szülők aránya, azaz csaknem két és félszerese az átlagénak. Ezek a következők:

– A görögkeleti felekezet román tannyelvű *brádi* algimnáziuma (73,5%) és *brassói* főgimnáziuma (41,5%), illetve *brassói* alreáliskolája (37,9%). Mindhárom iskolában igen alacsony volt a helybeliek aránya, magyar anyanyelvű diák egyetlen akadt a három iskolában összesen. A két alsóközép-iskolával szemben az átlag feletti diáklétszámú brassói gimnázium a teljes gimnáziumi átlagnál kiegyensúlyozottabb osztályszerkezetű, a felső tagozat osztályai viszonylag népesek, ami utalhat erős felsőfokú továbbtanulási aspirációra, bár az érettségi-eredményesség adatai ellentmondásosak (1891-ben átlag felettiak voltak, viszont 1895-ben jóval alatta maradtak).

– A székelyföldi *csíksomlyói* (48%) és *székelyudvarhelyi* (45,7%) katolikus többségű főgimnáziumok. A csíki valamivel átlag feletti, az udvarhelyi átlag alatti létszámmal, előbbiben igen csekély, utóbbiban is jóval átlag alatti helybeli diákkal. A diákok mindkét iskolában szinte kizárólag magyar anyanyelvűek voltak és csak magyarul beszéltek. Csíksomlyón 107, Udvarhelyen 43 diák nyert internátusi elhelyezést (ami az összes diák 38, illetve 21 százalékát jelentette). Mindkét iskola utolsó két osztályába viszonylag kevesen jártak 1895-ben, az érettségi-eredményesség mutatói mindkét iskolánál lényegében átlagosak voltak a '90-es évek első felében.

– *Hajdúnánás* református 6 osztályos kis létszámú gimnáziuma (34,1%), ahol a diákok ugyancsak teljes körűen magyar anyanyelvűek voltak és csak anyanyelvükön beszéltek. Viszont a helybeliek aránya itt igen magas (70%) volt.

Ilyen markáns, egyharmad feletti arányban kisbirtokos karakterű iskola a heterogén összetételű decilisben csak egy található, az *újverbácsi* gimnázium (33%), amelyről alább részletesebben is szólunk, mint az egyik konstans heterogén felekezeti összetételű iskoláról. Ha az 1891-es adatokat nézzük, a hatból öt gimnáziumot megtalálunk a négy évvel korábbi homogén decilisben is: csak a hajdúnánási gimnázium nincs benne. (Ekkor itt található még a sepsiszentgyörgyi és a sárospataki református, továbbá a balázsfalvi román tannyelvű görög katolikus gimnázium is egyharmad feletti kisbirtokos aránnyal. A heterogének között azonban ekkor nincs még 30% feletti kisbirtokos arány sem: a legmagasab-

ban ez az érték Felsőlvő evangélikus gimnáziumában volt, 27,3%.) A korábbi metszetben tehát még határozottabban jelentkezett a kisbirtokos-felekezeti homogenitás szoros kapcsolata. Ez az összefüggés a későbbiekben alaposabban is megvizsgálható, jóllehet számszerűen nem nagy diáknépeiséget jelentett. Az erdélyi katolikus iskolák esetében felmerül, hogy nem az egyházi utánpótlás hagyományos intézményi csatornáiról van-e szó. Az ortodoxok esetében pedig vajon nem az egyoldalú társadalomszerkezetük áll a jelenség mögött? De — a két brasói iskolát leszámítva — jellemzően agrárterületek kisvárosainak gimnáziumi típusaként jelennek meg. Összességében megállapíthatjuk, hogy a keresztáblelemzés alapján a felekezeti leginkább vegyes iskolák diákságának társadalmi összetétele gyakorlatilag nem tért el a teljes diákságtól. E módszerrel vizsgálva eredeti kérdésünket megállapíthatjuk, hogy ezeknek az iskoláknak a diáksága egyáltalán nem mutat elit jelleget az „elit középiskolája” értelmében a '90-es évek két mintaévének adatai alapján.

A „jómódúak” középiskolái 1895-ben

De fordíthatunk is az eddigi módszeren: megnézhetjük azt is, hogy a „legelitebb” diákságú illetve szülői háttérű iskolákban milyen volt a felekezeti összetétel. Ehhez az oktatásügyi kormányzat által használt 15 társadalmi kategória közül ki kell választanunk azokat, amelyek leginkább jelezhetik az elitszereket. Ezt megítélésünk szerint legjobban az *önálló nagybirtokos és bérlő + nagyiparos és gyáros + nagykereskedő és vállalkozó*³⁵ összevont kategória fejezheti ki: ez az összesen 6,2 százalékot kitevő népesség feleltethető meg leginkább a vagyoni elitnek — de legalábbis a vagyoni felső rétegnek. Természetesen a „*magánzó (nyugdíjas v. tőkéjének jövedelméből stb. élő)*” kategóriájában is lehetnek vagyonosak, ám azt feltételezzük — ezt a későbbiekben majd empirikusan is kell igazolnunk —, hogy e kategória nagyobb részét a nyugdíjasok és járadékosok tették ki, és nem a tőkepénzesek és háztulajdonosok. És persze a vagyonosak egy kis részét a hivatalnok-értelmiségi kategóriákba is besorolhatták a „tulajdonképeni kereső” foglalkozásuk alapján. Így ha nyilván nem is a teljes és szűkebb értelemben vett vagyoni elit ragadható meg ezzel a kategória-összevonással, az ebbe tartozók egyértelműen a nagy, vagy nagyobb vagyonú és jövedelmű népességet jelentik. A továbbiakban ezeket a jómódú társadalmi csoportokat értjük a *vagyoni elit* kifejezésen. Az elit olyan további szegmensei, mint például a politikai vagy tudáselit, már ennyire sem ragadható meg az adott oktatásstatisztikai kategóriák alapján: a köztisztviselő és a „más értelmiségi” mind a jövedelmi, mind a dön-

³⁵ Az 1908-as KSH meghatározás szerinti „Nagybirtokos, nagybérlő (1000 kat. holdon felül)” és „Középbirtokos és bérlő (100–1000 kat. holddal)” együtt jelenthette 1889–1908 között a *nagybirtokos és bérlő* kategóriát. Az *önálló nagyiparos és gyáros*nak a „Nagyiparos, bányanagyvállalkozó”, az *önálló nagykereskedő és vállalkozó*nak pedig a „Nagykereskedő, nagyvállalkozó” feleltethető meg, amely megnevezésekhez a következő rövid magyarázatot fűzték a nyomtatott adatlap hátoldalán olvasható „Tudnivalók”-ban: „Nagyiparos az, a kinek ipari vállalatában legalább 20 alkalmazottja van, nagykereskedő pedig az, a ki nem csupán közvetlenül a közönségnek, hanem továbbelárúsítóknak is, is vagy csak ilyeneknek adja el áruját.” De az már nem egyértelmű, hogy a bankárokat a „Nagykereskedő, nagyvállalkozó” vagy a „Kereskedelmi vagy közlekedési (vasúti, posta- stb.) tisztviselő” kategóriába kellett besorolni. A M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal munkássága... 376., 387.

téshozói potenciál szempontjából túl tágas (a díjnoktól a miniszterig és a falusi tanítótól az egyetemi tanárig vagy református püspökig). Az eddigi vizsgálódásaink alapján egyértelmű, hogy VKM-jelentés társadalmi kategóriarendszere alapvetően középosztályi dimenzióban konstruálódott, és ezáltal a társadalmi elitcsoportok megragadására csak részlegesen illetve kiindulópontként alkalmas.

Nézzük tehát, milyen összefüggés van a diákok nagyobb mértékű vagyoni elithez tartozása és felekezeti vegyülése között!

3. táblázat: A „jómódúak” középiskolái az 1894/95-ös tanévben: a vagyonos önállók összevont aránya szerinti felső tized a legnagyobb arányú felekezet feltüntetésével

iskola	összes diák száma	önálló nagybirtokos és bérlő	önálló nagyiparos és gyáros	önálló nagykereskedő és vállalkozó	„vagyoni elit” együtt	felekezeti maximum
Bp-i Röser-féle magán algimnázium	46	0	19,6%	30,0%	50,0%	r.kat. 43%
Késmárki evangélikus főgimnázium	284	14,1%	33,1%	0,4%	47,5%	evang. 44%
Felsőötvödi evangélikus reáliskola	78	14,1%	9,0%	24,0%	47,4%	evang. 45%
Bp-i László-féle főgimnázium	50	32,0%	6,0%	6,0%	44,0%	r.kat. 54%
Soproni Laehne-féle magán gimnázium	41	29,3%	0	15,0%	43,9%	r.kat. 59%
Felsőötvödi evang. gimnázium	155	12,3%	5,8%	6,5%	24,5%	evang. 53%
Bp-i Fekete-féle magán gimnázium	19	15,8%	5,3%	0	21,1%	r.kat. 74%
Bp-i tanárképző („minta”) főgimnázium	123	7,3%	0	8,9%	16,3%	r.kat. 44%
Bp-i evangélikus főgimnázium	421	5,7%	4,3%	6,2%	16,2%	izrael. 46%
Soproni állami főreáliskola	262	4,2%	3,4%	8,4%	16,0%	r.kat. 45%
Miskolci állami főgimnázium	216	4,6%	2,8%	7,9%	15,3%	izrael. 55%
Szilágysomlyói püsp. katolikus algimnázium	92	8,7%	1,1%	5,4%	15,2%	r.kat. 30%
Aradi állami főgimnázium	359	6,4%	2,0%	6,4%	14,8%	r.kat. 42%
Bp-i V. ker. állami főreáliskola	743	2,3%	5,1%	7,3%	14,7%	izrael. 74%
Temesvári állami főreáliskola	316	2,9%	4,1%	7,3%	14,2%	r.kat. 45%
Verseci állami főreáliskola	224	2,7%	4,0%	7,1%	13,8%	r.kat. 49%
Szarvasi evangélikus főgimnázium	386	7,8%	3,9%	2,1%	13,7%	evang. 57%
Bp-i V. ker. kir. kat. főgimnázium	657	4,1%	2,9%	6,5%	13,5%	izrael. 51%
átlag	248	9,7%	6,2%	8,7%	24,6%	51%

A vagyoni elit összevont mutatója alapján nyert iskolasorrend felső tizedébe a maximális 50 és (a mutató 6,2 százalékos átlagának több mint kétszeresét

kitevő) 13,5 százalék közé eső értéket szerzett 18 középiskola került. Ezek közül 5 volt reáliskola. 7 (ebből 1 reál) középiskola a fővárosban működött. A felekezeti maximum-mutató átlaga ebben a tizedben 51 százalék volt, szemben az összes iskola 62 százalékos átlagával. Vagyis az átlagosnál némiképpen heterogénebb iskolák alkották ezt a csoportot (szélső értékek: 30–74%). A négy nagy egyház hívei közül az izraeliták és evangélikusok felül, a római katolikusok és reformátusok alul voltak képviselve a diákok között az összes iskola diákságának megoszlásához képest (részletes adatok: *Függelék 3. táblázat*).

Ha a 10 „legelitebb” középiskolára szűkítjük vizsgálódásunkat, azt láthatjuk, hogy ezek fele a fővárosban működött és 2 közülük reáliskola volt. Az első 10-be 4 kis létszámú, a félszáz diákot nem meghaladó magángimnázium volt, ezek közül is három algimnáziumként négy osztállyal működött. Ebben az élmezőnyben továbbá 4 evangélikus fenntartású és 2 állami középiskola került. A legnagyobb létszámú ezek között a budapesti evangélikus, a „fasori” főgimnázium volt, 400 diák feletti létszámával, a késmárki evangélikus főgimnázium és a soproni főreáliskola diákjainak száma az átlag (268) körül volt.

E nagyobb iskolák közül a — kétség kívül legnagyobb hírnevet szerzett — fasori evangélikus gimnázium mellett a késmárki tűnik a legérdekesebbnek, mivel itt a nagy és középbirtokos és a nagyiparos kategória kiemelkedően magas volt (14 és 33%), majdnem a tanulók felét tette ki. A kicsi magán algimnáziumok mellett — ahol, bizonyos adatokból gyaníthatóan inkább a gyengébb képességű „elitifjak” iskolázása folyhatott — ez az iskola látszik a statisztikai kategóriák alapján a legelitebbnek, a szülők vagyoni besorolása alapján. Itt a diákok kis része volt helybeli, az evangélikus relatív többség (44%) mellett nagyjából egyenlő arányban voltak reformátusok (22%) és katolikusok (18%), és náluk valamivel kevesebben a zsidó (12%) diákok. A tanulók fele volt magyar, több mint harmada német anyanyelvű volt, de — a statisztika szerint — csaknem mindenki tudott magyarul (6 diák csak németül, 8 csak szlovákul beszélt). Az osztálylétszámok meglepően kiegyenlítettek — vagyis a felsőbb osztályokban is sokan tanultak —, tehát nagyarányú továbbtanulást is feltételezhetünk az iskola diákjairól, amit a '95-ös évek átlag feletti érettségi-sikeresség adatai is alátámasztanak. 1891-ben ugyan nem tanult egyetlen nagyiparos-fiú sem itt, de a másik vagyoni kategória, a nagy- és középbirtokosé 20 százalékot ért el, ami 75 gimnazistát jelentett. Az iskola egyébként 1854-től főgimnázium, 1861-től az 1–2. osztályban németül, a 3–4. osztályban németül és magyarul, a felső tagozaton magyarul folyt az oktatás. 1891-től már magyar a tannyelv és csak az 1. osztályban volt német kiegészítőnyelv. (A tandíj: keresztények számára 20 frt., az izraeliták számára 30 frt., a felvételi díj 6 frt. volt.)

E statisztikai eredmények alapján tehát kijelenthetjük, hogy nem voltak exkluzív elit-középiskolák (az elitek iskolája értelmében), amelyekben a tanulók túlnyomó többsége származott volna az elitből.³⁶ A módos szülők fiai csak

³⁶ Az újabb kutatások szerint azonban ilyen Nagy Britanniában is csak néhány működött: *Rubinstein, William D.*: A brit elit iskoláztatása és társadalmi eredete 1880–1970. In: *Túlélők. Elitiek és társadalmi változások az újkori Európában*. Válogatta: Kontler László, Bp. 1993. 117–189. különösen: 125–127.

egy iskolában érték el az 50 százalékot, és további négy középiskolában volt részarányuk 40 százalék fölött, és képeztek így a diákságon belül relatív többséget. Továbbá az is lényeges, hogy az öt iskola közül csak kettő volt 8 osztályos teljes szervezetű, érettségit adó középiskola. Megállapíthattuk továbbá azt is, hogy ahol a fentiek szerint nagyobb arányú volt a vagyoni elit, ott a felekezeti összetétel is vegyes volt ugyan, de az átlagot csak alig meghaladóan.

Eredmények és következtetések

- A 19. század során az évszázad első felében még szinte teljesen zárt nagy felekezeti iskolai szektorok fokozatosan megnyílnak: a protestánsok jobban, a katolikusok egy kicsit kevésbé. A '90-es évek elején a katolikus szektor iskolái nem nyílnak tovább, sőt kissé visszazáródnak is látszanak. A felekezeti nyitás háttérében mindkét keresztény egyház esetében a zsidó felekezetű tanulók növekvő száma állt: a szélesen értelmezett katolikus szektor azonban nagyobb számmal és részarányal vette ki ebből a részét, mint a két protestáns felekezet iskolái. A katolikus-protestáns tanulók vegyülése pedig aszimmetrikus volt: míg az első két időpontban több protestáns diák látogatta a katolikus iskolákat, mint viszont, addig 1872-től számszerűen nagyjából kétszer annyi katolikus diák járt protestáns középiskolába, mint fordítva.
- A közel ötven évet átfogó időszakban hat időmetszetben végzett iskolánkénti vizsgálat alapján meghatározott hét leginkább vegyes felekezetű középiskola nem mutat egyértelmű képet: benyomásunk szerint a diákoknak ezekben az iskolákban való felekezeti keveredése inkább a körülmények meghatározó erejét mutatja, mintsem szándékok és tudatos törekvések következményét. (A felekezeti heterogenitás a gimnazisták között inkább az alsó tagozaton, inkább kisebb létszámú iskolákban és inkább kisvárosban jelentkezett, és minden esetben olyan helyen, ahol más középiskola nem volt.) Ezt a megállapításunkat majd további kutatások során bizonyítani is igyekszünk a mostani elemzésünk során kitéve egyes gimnáziumok részletesebb intézményi és kontextuális elemzésével.
- Elemzésünk másik fő kérdését is megválaszolhatjuk: a diákok felekezeti keveredése nem járt együtt a társadalmi háttérük exkluzivitásával. A vagyonosabb közönségű iskolák felekezeti összetétele csak valamivel kevertebb az átlagosnál. De hozzá kell tennünk, hogy eleve nem volt erre a középiskolai oktatási rendszerre jellemző az exkluzív elitiskola: nagyrészt társadalmilag vegyes diákságú iskolákban nevelődött az elit, és megköckéztatható talán az a kijelentés is, hogy a középiskolák társadalmilag heterogénebbek tünnek, mint felekezetiileg. Ez a heterogenitás alapvetően egyfajta középosztályi dimenzióban értendő, amely legfeljebb a kisbirtokos-kispolgári világ felé tágult. A kisbirtokos közönség azonban nem egy esetben éppen felekezetiileg homogén kisebb gimnáziumokban kezdte (és végezte) tanulmányait. Végző soron az eredeti kérdéssel felvetésünkre sommásan azt válaszolhatjuk, hogy a felekezeti összetétel

társadalomszerkezeti relációját inkább a középosztály, mint az elitek jelentik.

FÜGGELÉK

A)

A hét leginkább vegyes felekezeti összetételű középiskola 1854–1895 között

Az alábbiakban a legmarkánsabban vegyes felekezeti diáksággal rendelkező középiskolákat egyenként is szemügyre vehetjük: egyrészt az eddigi statisztikai keretben, a már eddig is elemzett, másrészt újabb paramétereik alapján is. Ezeknek az adatoknak is a VKM-jelentés a forrása. Ezzel intézményi elemzések, egyfajta történeti hatástanulmányok elvégzésének lehetőségét akarjuk megalapozni. Ehhez most, első lépésben az egységes intézménytörténeti alapadatokat csatoltuk középiskoláink alapvető történeti kézikönyvéből.³⁷ Egy második, későbbi kutatási szakaszban — a millenniumi iskolatörténeteket is hasznosítva — a diákság tüzetesebb elemzését szeretnénk elvégezni (társadalmi összetétel, az egyes iskolák beiskolázási körzete stb.), magyarázatokat keresve a diákok felekezeti összetételének sajátos alakulására.

Az alábbi táblázatokban a kurzívan szedett sorok azokat az éveket jelöli, amelyekben az iskola nem került be az első 10 ranghelyre.

1. Rimaszombati egyesült protestáns al- majd főgimnázium

A felvidék közepén 1785-ben alapított, majd 1885-től főgimnáziumként működő iskola a legstabilabban szerepel az első tízben: 6 időmetszetből 5-ben, 7,8-as átlagos ranghellyel. A többnyire átlag feletti létszámú iskola felekezeti karakterét kezdetben a protestáns (evangélikus 49%, református 42%) túlnyomó többség adja – ami érthető „egyesült protestáns” jellegéből. Ez a többség lassan az evangélikusoknál egyharmad, a reformátusoknál egynegyed körüli csökkent a '90-es évekre, a katolikus és izraelita elem folyamatos növekedésével párhuzamosan (24% és 18%).

év	rang-hely	összes diák	r.kat.	g.kat.	orth.	evang.	ref.	unit.	izr.	max.
1854	15	151	1%	0%	0%	62%	36%	0%	1%	62%
1863	5	169	6%	0%	0%	49%	42%	4%	0%	49%
1872	6	192	15%	0%	0%	39%	38%	0%	9%	39%
1882	10	187	18%	1%	0%	33%	36%	0%	12%	36%
1891	9	255	22%	0%	0%	36%	25%	0%	17%	36%
1895	9	308	24%	0%	0%	33%	25%	0%	18%	33%

A 1895. év további adatai szerint: a helybeliek aránya az átlagnál lényegesen alacsonyabb (24%), a magyar anyanyelvűek aránya viszont magas (87% a

³⁷ Mészáros István: Középiskoláink kronológiája és topográfiája 996–1948. Bp. 1988.

75%-os átlaghoz képest) volt és ezek közel kétharmada csak anyanyelvén beszélt. A szülők társadalmi állásának megoszlása csak egy kategóriánál, az egyéb értelmiség esetében tért el jelentősebben a gimnáziumok átlagától: mintegy 9 százalékponttal volt magasabb 1891-ben és 1895-ben is. Fontos megjegyezni, hogy a városban más közép- vagy középszintű iskola nem működött. Tandíj: 24 frt.

A középiskolai tanulmányait túlnyomó többségben a dualizmus idején folytatató két világháború közötti *tudáselit* 4 tagjának volt első, további 2-nek második iskolája. Ez az elittranszsor középmezőnyének legalsó részét jelentette.

2. Újverbázi algimázium

A bácskai gimnázium 3-szor szerepel a 6 időmetszetben, a vizsgált időszak 1872–95 közötti részében, 1,3-as átlag ranghellyel. Az 1809-től fennálló, eleinte német alapítványi iskola 1873-tól lett algimnázium. Az előbb községi, később államilag is segélyezett fenntartású iskola létszámát tekintve mindvégig lényegesen elmarad az átlagtól, amit alsó-középiskola jellege is magyaráz. A kezdeti arányos protestáns többség (evangélikus: 32%, református: 30%) az utolsó időpontban 50%-ra süllyed, a római katolikusok a felekezetek között egészen minimális relatív többségre tesznek szert (28%) az e tekintetben addig mindig vezető evangélikusokkal (27%) és a reformátusokkal (23%) szemben, míg az ortodoxok és a zsidóság is határozott kisebbségként van jelen (12 és 10%-kal).

év	rang-hely	összes diák	r.kat.	g.kat.	orth.	evang.	ref.	unit.	izr.	max.
1854	14	56	5%	2%	57%	20%	13%	0%	4%	57%
1863	-									
1872	1	105	23%	0%	11%	32%	30%	0%	4%	32%
1882	2	102	25%	2%	15%	28%	22%	0%	9%	28%
1891	16	128	23%	1%	5%	39%	23%	0%	9%	39%
1895	1	145	28%	1%	12%	27%	23%	0%	10%	28%

Az 1895-ös adatok szerint a helybeliek aránya kissé, a magyar anyanyelvű diákok aránya jelentősen elmarad az átlagtól: csak a diákok felének magyar az anyanyelve és ezeknek is a fele csak az anyanyelvén beszélt. A diákok harmada német anyanyelvű volt és minden tanuló beszélt magyarul. A szülők társadalmi állásának kategóriái a kisegzisztenciák kiemelkedő arányait mutatják a '90-es években: a kisbirtokosok 1891-ben és 1895-ben is, a kisiparosok 1891-ben a gimnáziumi átlag több mint kétszeresét jelentették, de a kiskereskedők is átlagosan vagy átlag felett voltak jelen a szülők közt. Az osztályszerkezete átlagos, a városban más közép- vagy középszintű iskola nem működött.

Tandíj: 24 frt., 2 frt. felvételi díj.

3. Szilágysomlyói katolikus püspöki algimnázium

Az 1828-ban világi paptanárokkal alapított, 1850–54 és 1866–79 között nem működő, majd 1879-től a minorita rend által fenntartott szilágysági iskola a 6 időmetszetből a 3 későbbiben, azaz 1882–1895 között szerepel az első tíz he-

lyezett között, 3,7-es átlagos ranghellyel. Diákjainak összlétszámát tekintve a legkisebb befogadóképességű (átlag 85 diák) középiskola a heterogének között, amit algimnázium volta némileg indokol, egyben jelentéktelenségét mutatja. Az iskola felekezeti karakterét a katolikusok által alkotott (57–67%-os) többség jellemzi — kiegyenlítően a római és a görög rítusúak között —, jelentékeny súllyal izraelita és református kisebbséggel.

év	rang-hely	összes diák	r.kat.	g.kat.	orth.	evang.	ref.	unit.	izr.	max.
1882	2	85	32%	28%	0%	1%	12%	1%	26%	32%
1891	6	79	33%	34%	1%	0%	18%	0%	14%	34%
1895	3	92	30%	27%	2%	0%	20%	0%	21%	30%

Az 1895-ös adatok szerint: a helybeliek aránya átlagos, a magyar anyanyelvűek aránya valamivel elmarad az átlagtól. Több mint kétharmadának magyar az anyanyelve és ők csak ezen a nyelven beszéltek. A többi diák román anyanyelvű volt. A diákok társadalmi összetételére a '90-es években a nagy- és középbirtokosok magas, a kisbirtokosok alacsony aránya a jellemző, 1891-ben az értelmiség tanított kiugróan nagy arányban (52%) fiait az iskolában. Az algimnázium négy osztályának létszámviszonyai az átlagosnál kiegyenlítőebbek voltak ekkor. A városban más közép- vagy középszintű iskola nem volt.

Tandíj: 12 frt., 2 frt. felvételi díj.

4. Iglói evangélikus főgimnázium

Az 1784-től működő, 1865-től főgimnáziummá alakult szepességi középiskola az előbbihez hasonlóan a 6 időmetszetből a 3 későbbiben, azaz 1882–1895 között szerepel az első tizben, 4,3-as átlagos ranghellyel. A vizsgált időszak nagyobbik részében, 1872-től nagy létszámú, jelentősen átlag feletti létszámot befogadó gimnázium. A kezdeti időszakban túlnyomó, majd egyre csökkenő és relatívvá alakuló evangélikus tanulói többséget a '90-es évek első felében már — ha minimális különbséggel is, de — átveszik a római katolikusok. Így egy kiegyensúlyozott római katolikus–evangélikus–református triális szerkezet mellett egytizednyi zsidóság képviseltette magát a diákok között. Ami a leginkább figyelemre méltó: egy evangélikus iskolában katolikus többség alakult ki a '90-es évekre!

év	rang-hely	összes diák	r.kat.	g.kat.	orth.	evang.	ref.	unit.	izr.	max.
1854	89	57	0%	0%	0%	93%	7%	0%	0%	93%
1863	65	106	15%	0%	0%	80%	5%	0%	0%	80%
1872	15	328	12%	1%	0%	46%	38%	0%	3%	46%
1882	4	477	26%	3%	0%	34%	26%	0%	11%	34%
1891	2	409	32%	2%	1%	30%	23%	0%	12%	32%
1895	7	406	32%	2%	0%	29%	25%	0%	12%	32%

Az 1895-ös év adatai alapján azt látjuk, hogy a helybeli diákok aránya jelentősen elmarad az átlagtól (29%, 1891-ben is 31%). A városban egyébként kétharmad feletti többségben voltak a római katolikusok és számuk növekedett a dualizmus évtizedeiben, míg az evangélikusok lélekszáma csökkent. A magyar anyanyelvűek részaránya nem volt magas (57%), az évtized elején pedig kifejezetten alacsony (11,5%). Ez kevésbé meglepő, ha tudjuk, hogy a tanítás nyelve 1868-tól az első két osztályban a német volt, a 3–4. osztályokban már a magyart is használták és az 5. osztálytól már csak magyarul oktattak. 1891-től már csak az első osztályban volt német is a tannyelv – a VKM-jelentés szerint. A tanulók több mint felének magyar volt az anyanyelve és ők több mint 40 százalékban csak ezen a nyelven beszéltek. Német anyanyelvű volt a tanulók 40 százaléka és az összes tanuló kétharmada tudott magyarul – legalábbis a statisztikai kimutatások szerint. A diákok szüleinek társadalmi megoszlásában a nagy- és középbirtokos, a köztisztviselő, a magántisztviselő és az értelmiség kategóriái átlag feletti (a köz- és magántisztviselők 1891-ben is jóval átlag feletti részaránytal szerepeltek). Az érettségi-eredményesség átlag feletti (1891-ben szintén) így itt feltételezhető az érettségi és továbbtanulás célja, azzal együtt, hogy a városban volt egy állami tanítóképző is, ami a 4. osztály utáni pályaválasztást lehetőségét kínálta. Tandíj: helybeliek 14,5 frt., vidékiek 22,5 frt.

A két világháború közötti *tudáselit* vonatkozásában ez a gimnázium volt a legfrekvenciáltabb középiskola a heterogén csoportban: 9 elittagnak első, 2-nek második és egynek harmadik iskolája volt. Ezzel ennek a fajta elit rangsornak a középmezőnyében foglalt helyett. (Élmezőnynek az első tíz iskolát tekinthetjük, amelyek 20 vagy annál több elittagnak volt első középiskolája. A legtöbbnek, 67-nek a pesti piarista főgimnázium, illetve a következő legtöbbnek, 54-nek a budai kir. egyetemi főgimnázium.)³⁸

5. Szászvárosi református főgimnázium

Az ugyancsak nagy múltú, 1669-től különböző szervezeti formában folyamatosan működő Hunyad megyei nagygyimnázium szintén 6-ból 3-szor került az első tízbe — akárcsak az előző kettő —, a vizsgált időszak második felében (1882–1895 között). A ranghelyének átlaga azonos az előbbi, iglói iskoláéval (4,3). Tanulólétszáma átlag alatti. Diákságának összetételében a sajátos református-görögkeleti kétharmados közös többség figyelemre méltó, ami a '90-es évekre a minimumra (51%) csökkent, a zsidó diákok részarányának egyenletes növekedése mellett, ami végül csaknem elérte az egyötödöt.

év	rang-hely	összes diák	r.kat.	g.kat.	orth.	evang.	ref.	unit.	izr.	max.
1854	16	43	26%	0%	2%	0%	65%	0%	0%	65%
1857*		16	19%	0%	0%	0%	75%	0%	0%	75%
1872	20	89	22%	3%	22%	1%	48%	1%	1%	48%
1882	8	182	15%	8%	32%	3%	35%	0%	7%	35%

³⁸ Kovács-Kende 2001. 177–178.

év	rang-hely	összes diák	r.kat.	g.kat.	orth.	evang.	ref.	unit.	izr.	max.
1891	1	179	20%	6%	26%	7%	31%	0%	10%	31%
1895	4	178	16%	6%	20%	9%	31%	1%	18%	31%

* Mivel 1863-ból nem rendelkezünk az iskola statisztikai jelszószámaival, az ehhez legközelebbi év adatait tájékoztató jelleggel közöljük.

1895-ös adatai alapján: a helybeli tanulók aránya egyharmad, vagyis határozottan átlag alatti volt, viszont a diákok több mint fele nyert internátusi elhelyezést. A magyar anyanyelvű tanulók több mint kétharmadot jelentettek, ezek negyede csak magyarul tudott. Közel egynegyed volt a román anyanyelvűek aránya és mindenki beszélt a diákok közül magyarul. A diákok társadalmi összetételében a köztisztviselő és kisbirtokos apák mutatnak jelentősebb túlképviselést, 1895-ben még a kiskereskedők is az átlagnál másfélszer többen voltak. Osztályszerkezete népes alsó tagozati osztályokat, és csekély létszámú felső tagozatot mutat, azonban az érettségi-eredményesség 1895-ben 100 százalék, 1891-ben is átlag feletti volt. Más közép- vagy középszintű iskola nem működött a városban, 1877-től azonban elemi iskola is kapcsolódott a gimnáziumhoz.

Tandíj: 12 frt.

6. Ungvári királyi katolikus főgimnázium

Az előzőhöz hasonlóan a 17. századi alapítású, 1640 óta Ungváron működő jezsuita gimnázium 3-szor szerepel a 6 időmetszetben, inkább a vizsgált periódus elején, 5-ös átlagos ranghellyel. A létszám jelentősen meghaladta mindig az átlagot, sőt kifejezetten nagy létszámú iskoláról van szó. A felekezeti összetételt tekintve eleinte a görög katolikusok adták a többséget, majd a '80-as évek elején a zsidó diákok egyharmados aránya jelentette a relatív többséget. De alapjában egy kiegyensúlyozott, közel harmados, triális összetétel alakult ki ekkor zsidó, görög és római katolikusok között, ahol leginkább azért a görög katolikusok voltak a legtöbben. A kisebbséget az utolsó időpontban már 6%-ot elérő református diákság alkotta.

év	rang-hely	összes diák	r.kat.	g.kat.	orth.	evang.	ref.	unit.	izr.	max.
1854	2	298	41%	49%	0%	1%	2%	0%	7%	49%
1863	10	443	33%	55%	0%	2%	2%	8%	0%	55%
1872	32	334	25%	51%	0%	1%	5%	0%	17%	51%
1882	3	427	28%	31%	0%	2%	6%	0%	33%	33%
1891	13	476	26%	37%	0%	1%	6%	0%	29%	37%
1895	12	562	25%	36%	0%	2%	6%	0%	31%	36%

Az 1890-es években ugyan éppen nem került az első 10 közé rangsorunkban (13-12. helyen volt), mégis ismertetjük további adatait. A helyiek aránya átlagos volt 1895-ben (91-ben egyharmad), a magyar anyanyelvűeké azonban igen magas, 90 és 96 százalék a '90-es évek első felében. A magyar anyanyelvűek fele csak anyanyelvén tudott, viszont minden tanuló beszélt magyarul. A

szülők társadalmi helyzetének megoszlásánál az értelmiség magas aránya fel-tűnő a '90-es évek első felében. A kiskereskedők aránya az évtized közepén átlag feletti. A gimnázium osztályszerkezete átlagos, az érettségi-eredményesség kevéssel átlag feletti. A városban görög katolikus tanítóképző működött a gimnáziumon kívül. A tandíjra nincs adat.

A *tudáselit* tagjai közül 5-en végezték itt középiskolai tanulmányaikat első iskolájukként, egynek pedig harmadik iskolája volt. Ez az eredmény — a rimaszombati gimnázium 4 diákjával lényegében egyezően — az elitrangsor középmezőnyének alsó részét jelentette.

7. Lugosi katolikus al- és főgimnázium

Akárcsak az előző öt, ez az iskola is 3-szor szerepel a 6 időmetszetben, de mondhatni lazán: az első időpontból nincs adata, de azután, 1863-ban, majd 1882-ben és a végén 1895-ben van, mégpedig 6-os átlagos ranghellyel. A dél-erdélyi (Krassó-Szörény m.), 1834-es vármegyei alapítású, kezdetben minorita fenntartású iskola 1876-tól főgimnázium. Az addig katolikus jellegű középiskola 1893-tól állami fenntartású lett. Tanulólétszámát tekintve átlag alatti iskola. A kezdeti római katolikusokkal szembeni ortodox előny az időszak végén kiegyenlítődik, e két felekezet egyharmad-egyharmados aránnyal szerepel, a zsidóság pedig egytödöt meghaladó részarányal. A görög katolikusok képviseltek még 7-8%-os markáns kisebbséget.

év	rang-hely	összes diák	r.kat.	g.kat.	orth.	evang.	ref.	unit.	izr.	max.
1863	3	126	39%	8%	47%	2%	0%	4%	0%	47%
1872	55	103	26%	10%	58%	0%	1%	0%	5%	58%
1882	5	198	29%	8%	34%	2%	4%	1%	23%	34%
1891	20	190	29%	5%	41%	3%	2%	0%	19%	41%
1895	10	228	34%	7%	33%	3%	2%	0%	21%	34%

1895-ös adatai szerint: a helybeli diákok aránya valamivel átlag feletti, a magyar anyanyelvűeké viszont igen alacsony, alig valamivel egynegyed feletti volt. Legtöbben román anyanyelvűek voltak (40%), aztán a német anyanyelvűek következtek (33%), azonban — a statisztika szerint — minden diák beszélt magyarul. A tanítási nyelv 1868-tól magyar ugyan, a segédnyelv azonban német és román, és ez nem változott a '90-es évek elejére sem, csak annyiban, hogy az alsóbb osztályokban használták — a VKM-jelentés szerint. A diákok szüleinek társadalmi pozíciói polgári jellegűek: viszonylag sok a nagyiparos, a nagykereskedő, a magántisztviselő, értelmiség és a magánzó. (1891-ben azonban a köztisztviselő, a személyes szolgálatot tevők és a magánzó kategóriái átlag feletti.) Osztályszerkezetét nézve népes alsóbb és csekély létszámú felsős osztályok voltak, az érettségi-eredményesség átlag alatti volt a '90-es évek első felében. Egyéb közép- vagy középszintű iskola nem volt a városban.

A tandíjra nincs adat.

B)

*A hat leghomogénebb felekezeti összetételű diáksággal rendelkező középiskola
1854–1895 között*

1. Csíksomlyói római katolikus státus al- és főgimnáziuma – 6-szor szerepel a 6 időmetszetben,

ranghely átlaga: 4,5

Alapítva: 1669, 1866-tól az erdélyi római katolikus státusé, 1874-től főgimnázium

év	ranghely	összes diák	felekezet	
1854	7	133	r.katolikus	100%
1863	6	180	r.katolikus	99%
1872	6	125	r.katolikus	98%
1882	2	169	r.katolikus	97%
1891	5	173	r.katolikus	96%
1895	1	279	r.katolikus	98%

A két világháború közötti tudáselit-rangsor 65–89. helyén szerepel.

2. Soproni bencés főgimnázium – 5-ször szerepel a 6 időmetszetben,

ranghely átlaga: 3,2

Alapítva: 1636, jezsuita, majd 1802-től bencés

év	ranghely	összes diák	felekezet	
1854	12	135	r.katolikus	98%
1863	2	234	r.katolikus	100%
1872	3	234	r.katolikus	100%
1882	4	302	r.katolikus	97%
1891	3	260	r.katolikus	97%
1895	4	321	r.katolikus	97%

A két világháború közötti tudáselit-rangsor 49–64. helyén szerepel.

3. Selmecebányai királyi katolikus algimnázium – 5-ször szerepel a 6 időmetszetben,

ranghely átlaga: 5,8

Alapítva: 1649, 1859-től algimnázium, 1861-től királyi katolikus, 1909-től főgimnázium

év	ranghely	összes diák	felekezet	
1854	8	128	r.katolikus	100%
1863	3	156	r.katolikus	100%
1872	7	100	r.katolikus	97%
1882	5	179	r.katolikus	97%
1891	11	158	r.katolikus	91%
1895	6	110	r.katolikus	96%

A két világháború közötti tudáselit-rangsor 42–48. helyén szerepel.

4. Kőszegi bencés algimnázium – 5-ször szerepel a 6 időmetszetben,

ranghely átlaga: 6

Alapítva: 1677, jezsuita, 1777-től piarista, majd 1815-től bencés, 1910-től főgimnázium

év	ranghely	összes diák	felekezet	
1854	17	71	r.katolikus	97%
1863	10	116	r.katolikus	97%
1872	1	108	r.katolikus	100%
1882	6	162	r.katolikus	96%
1891	4	180	r.katolikus	96%
1895	9	144	r.katolikus	94%

A két világháború közötti tudáselit-rangsor 34–38. helyén szerepel.

5. Rozsnyói premontrei főgimnázium – 4-szer szerepel a 6 időmetszetben,

ranghely átlaga: 4

Alapítva: 1656, jezsuita, 1786-tól premontrei

év	ranghely	összes diák	felekezet	
1854	18	163	r.katolikus	97%
1863	4	235	r.katolikus	99%
1872	11	177	r.katolikus	96%
1882	1	186	r.katolikus	100%
1891	8	182	r.katolikus	93%
1895	3	171	r.katolikus	97%

A két világháború közötti tudáselit-rangsorban nem szerepel.

6. Kalocsai jezsuita főgimnázium – 4-szer szerepel a 6 időmetszetben,

ranghely átlaga: 9

Alapítva: 1765, piarista, 1860-tól jezsuita, 1865-től főgimnázium

év	ranghely	összes diák	felekezet	
1854	47	78	r.katolikus	88%
1863	8	263	r.katolikus	97%
1872	13	392	r.katolikus	94%
1882	10	412	r.katolikus	93%
1891	10	455	r.katolikus	92%
1895	8	488	r.katolikus	94%

A két világháború közötti tudáselit-rangsor 29–33. helyén szerepel.

1. táblázat: A legheterogénebb és leghomogénebb felekezeti összetételű iskolák felső tizedeinek társadalmi háttere a szülők foglalkozása (társ. állása) szerint az 1890/91-es tanévben (százalék)

felekezetiileg heterogén iskolák decilisének átlaga	a szülők társadalmi állása	felekezetiileg homogén iskolák decilisének átlaga	az összes	
			gimnázium	középiskola
			átlaga	
önálló nagybirtokos és bérlő	2,6	3,6	3,3	3,0
önálló kisbirtokos és bérlő	13,6	23,6	15,7	14,3
őstermelésnél alkalmazott	1,4	1,2	1,5	1,6
önálló nagyiparos és gyáros	1,3	0,7	0,8	1,1
önálló kisiparos	16,2	13,0	14,6	15,4
iparnál alkalmazott	0,2	1,0	0,8	1,1
önálló nagykereskedő és vállalkozó	1,8	1,6	1,7	1,9
önálló kiskereskedő, szatócs stb.	11,5	5,0	9,5	11,2
kereskedésnél alkalmazott	0,2	0,8	0,6	0,9
köztisztviselő (állami, hatósági)	18,7	14,4	16,0	14,9
magán és társulati tisztviselő	6,6	4,2	5,3	5,7
katona	0,8	0,6	0,9	1,1
más értelmiségi (orvos, ügyvéd, lelkész, tanár, tanító, mérnök, író, művész stb.)	16,3	21,1	20,1	18,3
személyes szolgálatból élő (munkás, napszámos, szolga stb.)	4,3	5,0	4,4	4,6
magánzó (nyugdíjas v. tőkéjének jövedelméből stb. élő)	4,3	4,4	4,7	4,8
vizsgát tett nyilvános és magántanulók összesen (szám szerint)	100 (3750)	100 (4499)	100 (34.803)	100 (42.119)

Megjegyzés: Mindkét decilis 18 iskolát tartalmaz a 185-ből, a heterogének között 3, a homogének között 1 reálisiskola van. Helybeliek aránya a heterogén csoportban 46,8%, a homogénben 31,7% – a teljes diáknépességben 45,1%.

2. táblázat: A középiskolai és gimnáziumi diákok szüleinek társadalmi állása az 1890/91-es, az 1894/95-ös tanévekben és az 1888/89–1896/97 tanévek átlagában

a szülők társadalmi állása	középiskolák			gimnáziumok	
	1891	1895	1889–1897	1891	1895
önálló nagybirtokos és bérlő	3,0	3,0	3,0	3,3	3,2
önálló kisbirtokos és bérlő	14,3	14,5	14,6	15,7	15,9
őstermelésnél alkalmazott	1,6	1,8	1,5	1,5	1,7
önálló nagyiparos és gyáros	1,1	1,4	1,3	0,8	1,1
önálló kisiparos	15,4	14,8	15,3	14,6	14,0
iparnál alkalmazott	1,1	1,3	1,2	0,8	1,0
önálló nagykereskedő és vállalkozó	1,9	2,0	1,9	1,7	1,7
önálló kiskereskedő, szatócs stb.	11,2	11,6	11,5	9,5	10,3
kereskedésnél alkalmazott	0,9	1,1	1,4	0,6	0,8

a szülők társadalmi állása	középiskolák			gimnáziumok	
	1891	1895	1889-1897	1891	1895
köztisztviselő (állami, hatósági)	14,9	14,2	14,6	16,0	15,2
magán és társulati tisztviselő	5,7	5,6	5,9	5,3	5,1
katona	1,1	1,0	1,0	0,9	0,9
más értelmiségi (orvos, ügyvéd, lelkész, tanár, tanító, mérnök, író, művész stb.)	18,3	17,5	17,3	20,1	19,4
személyes szolgálatból élő (munkás, nap-számos, szolga stb.)	4,6	4,6	4,7	4,4	4,4
magánzó (nyugdíjas v. tőkéjének jövedelméből stb. élő)	4,8	5,6	4,7	4,7	5,3
vizsgát tett nyilvános és magántanulók összesen (szám szerint)	100 (42.119)	100 (49.382)	100	100 (34.803)	100 (40.483)

3. táblázat: A „jómódúak” középiskoláinak felekezeti összetétele az 1894/95-ös tanévben

iskola	összes diák	r.kat.	g.kat.	g.keleti	evang.	reform.	unit.	izrael.	max.
Bp-i Röser-féle magán algimnázium	46	43%	2%	2%	9%	2%	0%	41%	43%
Késmárki evangélikus főgimnázium	284	18%	4%	0%	44%	22%	0%	12%	44%
Felsőötvösi evangélikus reáliskola	78	33%	0%	0%	45%	4%	0%	18%	45%
Bp-i László-féle főgimnázium	50	54%	0%	4%	16%	2%	2%	22%	54%
Soproni Laehne-féle magán gimnázium	41	59%	0%	0%	10%	10%	7%	15%	59%
Felsőötvösi evangélikus gimnázium	155	23%	0%	2%	53%	10%	0%	12%	53%
Bp-i Fekete-féle magán gimnázium	19	74%	0%	5%	0%	11%	0%	11%	74%
Bp-i tanárképző („minta”) főgimnázium	123	44%	0%	0%	9%	11%	2%	33%	44%
Bp-i evangélikus főgimnázium	421	5%	0%	1%	43%	4%	0%	46%	46%
Soproni állami főreáliskola	262	45%	0%	0%	18%	1%	0%	35%	45%
Miskolci állami főgimnázium	216	39%	3%	0%	1%	2%	0%	55%	55%
Szilágysomlyói püsp. katolikus algimnázium	92	30%	27%	2%	0%	20%	0%	21%	30%
Aradi állami főgimnázium	359	42%	1%	11%	6%	7%	0%	33%	42%
Bp-i V. ker. állami főreáliskola	743	20%	0%	0%	5%	1%	0%	74%	74%

iskola	összes diák	r.kat.	g.kat.	g.keleti	evang.	reform.	unit.	izrael.	max.
Temesvári állami főreáliskola	316	45%	2%	4%	4%	4%	0%	41%	45%
Verseci állami főreáliskola	224	49%	0%	32%	2%	3%	0%	13%	49%
Szarvasi evangélikus főgimnázium	386	19%	0%	2%	57%	8%	0%	14%	57%
Bp-i V. ker. királyi katolikus főgimnázium	657	41%	1%	0%	3%	4%	0%	51%	51%
<i>átlag</i>	<i>248</i>	<i>38%</i>	<i>2%</i>	<i>4%</i>	<i>18%</i>	<i>7%</i>	<i>1%</i>	<i>30%</i>	<i>51%</i>

*CONFSSIONALISM AND THE SCENES OF SOCIALISATION IN SECONDARY SCHOOLS.
Confessional Distribution of Hungarian Secondary School Students in the 19th Century*

*by Csaba Sasfi
(Summary)*

The network of secondary schools emerged in Hungary after the introduction of compulsory elementary education in 1868, and was originally destined to serve as preparation for higher education. As a result of the Reformation-Counter-Reformation dichotomy, they have developed as parts of separate confessional networks, and this separation survived until as late as the law on secondary schools of 1883. With regard to this phenomenon, we have aimed at exploring the possibilities and scenes of school socialisation among the pupils aged 10 to 18, and at establishing the areas and contexts where this problem can be researched at all. The present work is envisaged as basically methodological: as a starting point for more thoroughgoing, „circumstantial” analyses, as well as case studies. Consequently, we have formulated two basic questions:

1. How heterogeneous or homogeneous in terms of confession was the schooled population in various regions of Hungary in the second half of the 19th century?
2. Can the students who attended the confessionally most mixed or unisexed secondary schools be regarded, in whatever sense, as a kind of elite?

In the first step we have examined the student population of the various confessional school networks upon the basis of macro data. One of the main results is the apparent dissolution of confessional segmentation: the confessional secondary schools, still almost entirely closed in the beginning of the century, became more open by the end of it, mostly those of the Lutherans, followed by the Calvinist schools. Yet in the year preceding the enactment of the law on secondary schools even in the Catholic institutions the percentage of non-Catholics was more than one third, although in this sector the increasing tendency came to a halt in the last decade of the century and was even slightly reversed. The greatest confessional amalgamation among the students, that is, the most balanced proportions, characterised the Lutheran schools in the second half of the 19th century.

Secondly, we have carried out an institutional analysis with the aim of finding the most confessionally heterogeneous and most homogeneous schools between 1854 and 1895. We have managed to establish seven mixed (heterogeneous) and six uniform (homogeneous) secondary schools. In comparing the two groups thus identified, we can find no marked contrasts between them. The only one is perhaps that the homogeneous ones show more stability in time, they were almost exclusively Catholic as regards both their owners and students. As for the heterogeneous ones, they were equally divided between the Catholics and the Protestants, one being secular. All the mixed secondary schools were situated in towns with but one such institution, and outside present-day Hungary.

In the third step, the previous data has been submitted to a cross-table analysis in order to find out whether confessional heterogeneity or homogeneity involved social exclusivity. It can be stated that the social structure of both the confessionally most heterogeneous and of the most homogeneous secondary schools fit well into that of the student population of Hungary in general. The response to our original question is that even in case of the secondary schools which represent the two extremes as regards the confessional composition of their student population, the social

background of the parents do not show any sign of an elite character, in the sense of an „elite secondary school”, upon the data of the 1890s.

We have subjected this result to a control analysis by examining the confessional structure of the secondary schools attended by the economic elite, upon the same set of data. As a result, it can safely be stated that in the period envisaged there existed no elite secondary schools, in which the majority of the students would have come from the economic elite. Such children represented more than 50 percent in only one school, whereas in four their proportion was more than 40 percent. It should be remarked, moreover, that only two among these five schools were full eight-class institutions closing with maturity. To sum up, we can say that in those schools the wealthy elite was overrepresented among the parents, the confessional structure was equally mixed, but only slightly above the average.